

LOVRE KATIĆ

STEĆCI U IMOTSKOJ KRAJINI

TOPOGRAFIJA

Već pred 20 godina obilazeći za školskih praznika Imotsku Krajinu bilježio sam, što sam opazio. Posebnu pažnju sam poklonio stećcima, kojih je velik broj u imotskim selima. Te moje putne bilješke bile su, naravno, nepotpune, a da bi se po njima mogla napisati kakva radnja o stećcima. Vremenom sam ih popunjavao i napokon u društvu s drom Stipom Gunjačom i fotografom splitskog Arheološkog muzeja Karlom Stühlerom u mjesecu srpnju 1952. ponovo sam stećke pregledao i važnije objekte fotograf je snimio. Nažalost zbog kratkoće vremena nijesmo mogli čekati na pogodniji momenat osvjetljenja pojedinih strana stećaka, pa je tako nekoliko interesantnih pojava ostalo ne fotografirano.

Reambulaciju smo počeli sa pograničnim selom sinjske i imotske krajine, Budimirom, a onda zaredom obišli Biorine, Cistu, Lovreć, Studence, Proložac, Vinjane Donje, Dikovaču u Runoviću, Lokvičiće, Poljica, Slivno i Zagvozd. Drugi put zbog usporedbe pohodili smo Bisko i treći put Sv. Spas na vrelu Cetine. Napokon ja sam pregledao stećke u Kaštelima.

BUDIMIR

Ovo je selo pretežno stočarsko, oranica je malo i malene su i gladne. U selu ima stećaka na više mjesta.

Pisak

U Budimiru mali humak od kakvih 3-5 m visine zove se Pisak. Nalazi se s lijeve strane puta, kad se dolazi od Sinja i Ugljana prema Imotskom. Na tome humku bilo je prije više stećaka, ali su vremenom nestali. Sada se nalaze

samo tri u obliku ploče. Oko njih je zemlja prekapana, sve prevrnuo i ispre-miješano bez ikakva pijeteta i razumijevanja. Uokolo u poljskim suhozidi-nama opažaju se komadi razlupanih stećaka, koji su poslužili seljacima kao građevni materijal.

Navrh humka još se nalazi grob, ali je stećaka nestalo. Grob je ovalan i ozidan bedrenicama. Takvi su grobovi dosada datirani X. stoljećem, ali ih je dr. Gunjača našao u Biskupiji kod Knina iz mnogo kasnijeg doba. Dakle forma ovoga groba ne može nam poslužiti kao indicij vremena, kad je nastao. Grob je dug 2,10 m, po sredini širok 0,50 m. Od sačuvanih stećaka vrlo je interesantna jedna ploča. Dimenzije su joj: dužina 1,80 m, širina 1,34 m, a debljina 0,27 m (slika br. 1). Na ploči je prikazan čovjek obučen u dugu haljinu poput ženske. Haljina mu seže do tla. Stopala se ne vide. Lijevu je ruku podbočio, desnu ispružio i njome drži križ. Križ je veći od čovjeka. Visina čovječje figure je 0,42 m, a visina križa 0,76 m, dužina poprečnih kra-kova 0,62 m.

Krakovi su križa široki i urešeni crticama u obliku riblje kosti. Pri vrhu u oba kuta dvije su osmolatične rozete, jedna izdubljenih latica, druga ispučenih. Drugi su spomenici bez ikakva ukrasa.

U istome kraju, nešto prema istoku s lijeve i s desne strane puta nalazi se 48 stećaka. Ovaj položaj seljaci zovu »Steljci«. S lijeve strane stoje 3 sarko-faga i 2 sanduka. Kao na Pisku tako je i ovdje sve prevrnuo.

Na lijevoj strani puta

Stećci-sarkofazi: 1. Prikazan je na pročelju konjanik s mačem, a pred njim pas goni zvijerku.

2. Stećak je prevaljen sa svoga postamenta. Jedini ovaj ima postament, druga ga dva nemaju.

Na vidljivim stranama prikazano je kolo, koje se nastavlja oko tri strane stećka, a valjda i na četvrtoj, nevidljivoj. Na pročelju su dapače dva kola, jedno poviše drugoga. Na jednom zabatu (užoj strani) prikazan je konjanik s mačem u ruci, a na drugome povrh kola uklesana je svastika (Hacken-kreuz). Dimenzije: visina do početka strehe 1,30 m, do vrha krova 1,40 m, dužina 1,30 m, širina 0,80 m.

3. Na fasadi sarkofaga uklesan je križ, a na užoj strani dvije košute i pas.

S *desne strane puta* ima 43 stećka, od kojih su 4 sarkofaga, 28 sanduka i 11 ploča. Sarkofazi: 1. Dimenzije: visina do vrha krova 1,20 m, dužina 1,20 m, širina 0,70 m. Fasada je razdijeljena na dva polja. Po sredini je reljefna pruga urešena kosim crtama, ona se grana u luku na obje strane, os se pro-dužuje te na vrhu završava oštricom strijele. U lijevom polju konjanik u desnici natrag pruženoj drži koplje, a u desnom polju je pas ili košuta (slika 2).

2. Na krovu polumjesec u formi potkove i rupica.

3. Na fasadi dva konjanika gone jelene. Na prvom zabatu uklesan štap, na drugome mač. Na krovu osmokraka zvijezda i polumjesec (slika 3).

4. Vitezovi u jahanju.

Sanduci su većinom bez ornamenta. Na jednome, oštećenom, lijep je reljefan i pravilan okvir, a na izdubljenoj pozadini u plošnom reljefu prikazan je konjanik i pred njim figura, u dugoj do tla haljini, drži u desnici koplje, a lijevom konja za uzdu. Konjanik ima na glavi oštrljatu kapu (kacigu), u lijevici četvrtast štit. Konj sa svinutim vratom i upirući se prvim nogama pokazuje žilav pokret (slika 4). 2. Na sanduku je pet rupa tako raspoređeno, da prave oblik križa, a na pobočju jednog sanduka uklesan je križ, kojemu krovovi završavaju kuglicama (slika 6).

Na jednoj ploči uklesan je luk i strijela.

Pištet

Kakvih 300 m istočno od Piska i Steljaka diže se s desne strane puta humak, zapravo grobna prethistorijska gomila, koju seljaci Budimira zovu *Pištet*. Na humku leže 43 stećka, svi u obliku sanduka osim dva (slika 7).

Jedan sarkofag, prevaljen, na pročelju je uokviren širokim letvama, a u udubljenoj pozadini prikazano je u reljefu kolo: dvije ženske i jedan muškarac. Ženske imaju dugu haljinu te im se stopala ne vide, a muškarac mora da je u kratkom haljetku, jer su mu noge od bedara vidljive. Noge su neraspazljivo i neprirodno izrađene. Tako su odjevene muške i ženske figure na svim stećcima u Imotskoj Krajini. Muškarac i slobodna žena podbočili su se slobodnom rukom. Muškarac je opružio lijevu nogu kao u podskoku. Tako je »kovač« naglasio pokret u kolu (slika 8).

Sanduci su impozantni, ali izjedeni od atmosferilija. Osobina je ovoga groblja na *Pištetu*, da su nad stećcima-pločama postavljeni učelci, t. j. prizmatičko kamenje. Još ih je na mjestu pet (slika 9).

Mnogo je grobova prekopano.

Lazine

Istočno od »*Pišteta*« oko 250 m na lijevoj strani puta, ali već na teritoriju sela *Biorina* na malom prirodnom humku zaraslu hrastićima i grmljem položeno je 12 stećaka. Svi imaju podnožje (postament), ali su bez ikakva ornamenta. Tu su još dva groba bez stećka, koji su bez sumnje dignuti odatle. Osim ovih ima u Budimiru 4 stećka u obliku sarkofaga kod Mladinovihih kuća, a kod Čubića kuća 10 ploča i sanduka. U *Biorinama* je kod Suškovihih kuća jedan stećak.

CISTA

Četiri km istočno od *Biorina* nalazi se selo *Cista*, koje se opet proteže 4 km. *Cista* je postojala već u rimsko doba i imala malu tvrđavu, a godine 1935. otkrio sam tu u starokršćanskoj nekropoli jednu memoriju i crkvu iz VI. st.¹

¹ Lovre Katić, Tragovi starokršćanske nekropole u Cisti, Vjesnik za arheologiju i hist. dalm. LIII, str. 267.

Najveći broj stećaka nalazi se baš u Cisti. Tri su, uglavnom, groblja u Cisti sa stećcima: Zadužbina, Mala gomila i Velika gomila. No i kod današnje župske crkve nalazi se nekoliko stećaka.

Kod župske crkve

Izvan ograde groblja leži jedan stećak-sanduk, dva su uzidana u ogradnom zidu i jedan u negdašnjoj župskoj crkvi iz XVIII. st., koja danas služi za ognjenicu. Ovaj je ornamentiran, ali je presječen po polovici. Fasada je uokvirena širokom profiliranom prugom. Na pozadini je jelen, kojega je konjanik sulicom pogodio. Konjaniku se vidi jedino podlaktica, a konju samo glava i jedna prednja noga. Jelen je prikazan u trku. »Kovač« je imao dobro oko za opažanje, jer je pravilno uklesao noge jelenove, lijevu prvu i stražnju jednu do druge, a desnu prvu i stražnju razmaknute. Inače je trčanje bez života. I kod konja se ispoljava neka vještina kovačeva. Kao u luku svinut vrat konja i energično uprta prednja noga u zemlju i naperene uši karakteriziraju jak pokret i snagu životinje (slika 10).

Na jednom sarkofagu, koji je uzidan u zid groblja, isklesano je stablo, koje se grana i tako pravi arkade. U lijevoj je arkadi pas, u desnoj ptica (valjda sokol).

Zadužbina

Zadužbina se nalazi 500 m južno od župske crkve, a jednako toliko i od Crkvina, gdje je bila već spomenuta starokršćanska nekropola. Na zapadu su od Zadužbine Seline, kojima označuju bez sumnje staro selo. Između Crkvina i Zadužbine, a južno od obiju i udaljeno oko 600 m, ostaci su turske kule. Pripovijedaju, da je tu Ale Matuzović ljetovao, a zimi prebivao na Zadvarju.

Zadužbina je bunar, pojilo za blago, a ime joj valjda potječe od toga, što je koji Turčin (Ale Matuzović?) napravio pojila kao svoju zadužbinu. Bunar je nedaleko u kružnici obzidan suhozidom, u kojem se nalazi jedan stećak-sarkofag sa postamentom, šest sanduka i dva postamenta bez stećaka. Čini se, da zidari suhozidine nisu premještali stećke sa svoga mjesta. Na sarkofagu s dobro profiliranom strehom južna je fasada razdijeljena sa 4 štapa u 3 arkade ili bolje reći okvira, jer arkadice su odozdo i odozgo zaobljene te imaju ovalni oblik. Štapići se završavaju stiliziranim ljiljanima. U desnoj i srednjoj arkadici jaše u svakoj po jedan konjanik. U lijevoj je košuta, koju pas grize za stražnju lijevu nogu. Figure su stisnute, pa, jer nije bilo mjesta u trećoj arkadi za psa, kovač ga je uklesao, kao da stoji na stražnjim nogama ispod košute. Jednako je radio i klesar u Žrnovnici prikazujući sv. Jurja kako ubija zmaja.² Na sjevernom pročelju prikazano je otvoreno kolo: tri žene i dva muškarca, gdje se dotiču rukama, drže neki predmet, koji izgleda kao produžena brojka 8, valjda rubac (slika 11).

Na zabatu je razgranjen stilizirani ljiljan, kojemu se stabljika pri dnu rašlja u dva štapića, a na vrhu se produžuje u križ.

² M. Abramić, Basreljef sv. Jurja u Žrnovnici, Starohrvatska prosvjeta, N. S. I, 1-2, str. 78.

Sanduci: 1. Oko gornje plohe provedena je lozica s dvolistom i jednolistom. Na plohi su prikazane dvije vijugaste zmijske, koje gmižu dijagonalno po plohi. S lijeve strane sjecišta, reljefna je osmolisna rozeta. Ona s lijeve strane je izdubljenih, konkavnih latica, a s desne ispupčenih, konveksnih (slika 12). Poviše i ispod sjecišta uklesan je križ s dužim donjim krakom i pri dnu zašiljenim. Krakovi križa su urešeni slomljenim crticama u obliku riblje kosti.

2. Stećak-sanduk sa četiri rupe na gornjoj plohi, a sa štitom u obliku okrenutog trapeza na postranoj plohi duže strane.

3. Sanduk s podnožjem. Na gornjoj plohi izdubljeno je pet rupa tako razmještenih, da prave sliku križa. Promjer rupa 8 cm. Pri dnu plohe peterolatična rozeta s rupom u sredini. Sličan motiv na nadgrobnoj ploči nalazi se u starokršćanskoj nekropoli u Solinu kod Pet mučenika »Kapljuč« zvanog.^{2a}

CRLJIVICA: MALA GOMILA

Glavno nalazište stećaka jest na položaju zvanom Crljivica. Ona se dijeli na Malu i Veliku gomilu. Ove gomile nisu drugo nego pretpovijesni grobovi, tumulusi. Gomile se nalaze uz cestu. Ja sam negda čuo u Cisti pripovijedati, da je u Crljivici bila crkvice. Narod priča, da je za bježanja pred Turcima ova crkvice bila zasuta gomilom kamenja, a u njoj zakopano sve crkveno ruho s jednim oltarom i zvončićem. Dalje se priča, da tu leži kalež i misničke platinice (kazule) velike cijene. Kopati se tu ne smije, jer bi obolio, tko bi to pokušao, a i građ bi obio usjeve. Od Duhova do sv. Ante u toj gomili čuje se zvonce. To sam čuo iz usta seljaka već 1931. godine, kako je zabilježeno u mojoj bilježnici, pa pri pohodu u mjesecu srpnju 1952. ponovo sam pitao neke seljake, no oni mi nisu znali ništa kazati.

Malu gomila leži s lijeve strane puta i na njoj je šest stećaka-sarkofaga, 4 sanduka i jedna ploča. Svi su sarkofazi urešeni raznim ornamentima i reljefnim prikazima.

1. Stećak-sarkofag s jako profiliranom strehom, koja odskaka za 2 cm od pobočnih stranica stećka. Stećak je prevaljen. Na široj strani, koja je vidljiva, obrub je s lozicom na spiralu. Na užoj strani je isklesan vrlo reljefno i plastično polumjesec, koji odskaka od pozadine za 2,50 cm (slika 13).

2. Prevaljen sarkofag s jako profiliranom strehom. Po sredini šire strane široka pruga urešena lozicom od spirala (slika 14).

3. Sarkofag. Povrh sljemena krova povučeno uže, a tako i oko čitave strehe. — Na široj strani, pročelju bez arkada, tri su konjanika, a na začelju dva muškarca i između njih dvije žene vode otvoreno kolo. Jedan je muškarac raskoračio noge i one prelaze liniju, na kojoj počiva čitav prizor. Na užoj strani su vrlo reljefno izrađeni polumjesec i osmokraka zvijezda.

4. Sarkofag. Na široj strani urezana dva paralelograma jedan u drugi, u manjem su dva muškarca u kolu. Na užoj je strani arkada i u njoj narozan stalak, koji se u dnu rašlja u dva traka, a pri vrhu razdvaja se u prečku, na kojoj počivaju dva produžena luka jedan u drugome. Sve to izgleda kao slika pulta. Na drugoj, užoj, strani stablo, kojemu je deblo narozano paralelnim crticama kao i kod pulta, a vrhovi grana završavaju kružićima (slika 15).

^{2a} Recherches a Salome, Tome I, par. E. Dyggve et J. Brondsted, Copenhagen 1928, str. 138.

5. Sarkofag povaljen. Šira strana plastičnim letvama uokvirena i na njoj dvije osmolatične rozete. Lijeva rozeta izdubelih latica, a desna ispupčenih. Na užoj strani stablo u reljefu, dvaput se grana i spušta dolje grane. Na drugoj užoj strani stablo razgranato, kojemu osovina završava križem pri vrhu.

6. Sarkofag, kojemu sljeme završava užetom. Pročelje je razdijeljeno jakim plastičnim i narozanim štapom u dva polja. U lijevome polju je jelen u trku, a u desnom konjanik, čiji je konj također u kasu. I ovdje je životinjski pokret pravilno prikazan. Čitav je prizor uokviren širokim letvama (slika 16).

Na jednoj ploči prikazano je stablo s uvis uzdignutim granama, a među njima križ jednakih krakova.

VELIKA GOMILA

Velika gomila nalazi se na ravnici od 100 m dužine i 30 m širine. Kroz sredinu prolazi cesta za Imotski. Lijevu stranu ove ravnice presijeca duga suhozidina, kojom je ograđena njiva. Ova nekropola broji 87 stećaka. Od tih je sarkofaga 16, sanduka 56 i ploča 15.

Stećci u njivi

Sarkofazi: 1. Konjanik u običnom stavu. 2. Sarkofag urešen trolišnom lozicom. Na pročelju je čovječja figura, pod njom osmolatična rozeta, a s desne strane križ uokviren ravnim crtama.

Sanduci i ploče u njivi

1. Sanduk ukopan u zemlju. Dimenzije: dug 1,85 m, širok 1 m, deo (iznad zemlje) 0,20 m.

Po gornjoj plohi protežu se dvije široke dijagonalne pruge. Povrh i ispod njihova sjecišta nalazi se po jedan malen križ. 2. Sanduk. Urešena gornja ploha samo na desnoj strani jednolistom lozicom. Uvrh lijeve strane osmo-kraka izbočena zvijezda, a pri dnu te strane isto takva izdubena (konkavna) s polumjesecom. Po sredini čovjek drži križ, koji je urešen u obliku riblje kosti (cik-cak crticama).

3. Sanduk. Na gornjoj plohi reljefan križ upisan u četvorini. Na vrhu krakova izvan četvorine kružići (slika 17).

4. Sanduk na dnu oštećen. U četiri kuta na gornjoj strani po jedna osmolatična rozeta. Dvije u gornjem dijelu plohe konkavne, a dvije u donjem dijelu konveksnih latica. Po sredini plohe crux hastata (križ s kopljem), dakle procesionalni križ. Križ je širokih krakova, koji su urešeni u obliku riblje kosti. Krakovi se završavaju ostrim kutom. S desne strane stoji čovjek raskoračenih nogu, desnom rukom drži križ, a lijevom se podbočio. Glava je čovjeka produžena, kao da ima visoku kapu. Uokolo je jednolisna lozica.

5. Sanduk sa reljefno isklesanom svastikom, u kojoj je u sredini rupa.

Ploče s ornamentima tri su:

1. Na ovoj je jednakokraki (grčki) križ urešen u obliku riblje kosti. Nad križem polumjesec.
2. Ploča s dva plastična vijenca (slika 18).
3. Ploča sa svastikom na gornjoj plohi, a na tanjoj, sjevernoj strani križ.

Stećci izvan njive

Sarkofazi: 1. Vrlo profilirane strehe. Leži prevaljen. Na prednjoj, široj strani prikazana su dva konjanika: prvi, udario je jelena kopljem, a drugi, u pruženoj desnici drži uvis mač. Figure su konjanika i konja vitke i tankovite, konji prikazani u kasu, a jelen bez života i pokreta.

2. Plitak reljef konjanika, koji gađa kopljem jelena.

3. Krov vrlo lijepo profiliran. Na prednjoj strani prikazan konjanik u plitkom reljefu, kako gađa kopljem košutu.

4. Sarkofag oštećen. Prednja strana urešena s tri strane užetom. Prikazane dvije ženske, koje jedan muškarac vodi u otvorenom kolu. U slobodnoj, desnoj ruci, kojom se podbočio, muškarac drži štap, a krajnja ženska podbočila se lijevom slobodnom rukom.

5. Sarkofag uzidan u poljskoj ogradi. Šire strane su nevidljive, a na jednoj, užoj strani uklesana su dva konjanika s kopljima kao u turniru jedan prema drugome, među njima rozeta.

6. Sarkofag uzidan u ogradi. Na krovu mu je rozeta konveksnih latica. Na užoj (jedino vidljivoj) strani prikazan je čovjek, koji drži štap urešen kosim paralelnim crtama.

7. Također u zidu. Krov profiliran. Na užoj strani isklesan ljiljan, stilski izrađen spušta lišće do tla. Gornja dva lista prave oblik križa (slika 20).

8. U zidu još na postamentu trapezoida stećak (pri dnu sužen) profilirane strehe. Na užoj strani tri ljiljana jedan u drugome (slika 21).

9. Na pročelju širi stablo grane, koje prave dvije arkade. Praznine u uglovima i po sredini iznad stabla ispunjene su palmetama.

U arkadama s lijeve strane košuta, koju udara kopljem konjanik iz desne arkade. Predstava je uokvirena letvama sa sve četiri strane.

Sanduci

1. Na gornjoj plohi sanduka urezan dvjema tankim crtama križ. Na vrhu svakoga kraka kružić, a na vrhu vertikalnog kraka rupa, u kojoj je opet izdubena manja rupa.

2. Kao i pod br. 1.

3. Sanduk sa svastikom urezanom na gornjoj plohi.

4. Kolo: dva muškarca i među njima žena. Izrada: plitak reljef.

5. Na gornjoj plohi sanduka letvama ukrašenim u obliku riblje kosti izrađena forma zabata, a u njemu čovjek raskoračenih nogu i podbočenih obiju ruku. Izrada: vrlo plošan reljef (slika 22).

6. Po sredini gornje plohe sanduka letva urešena u obliku riblje kosti. Na desnoj gornjoj strani isto tako urešen križ. Donji kraj vertikalnog kraka duži od ostalih triju. Uz letve polumjesec i osmokraka zvijezda u reljefu. S lijeve strane letve rupa 5 cm duboka.

7. Sanduk oštećen na desnoj strani. Oko gornje plohe prolazi lozica. Sa vanjske strane ima dva lista, a na unutrašnjoj jedan romboidan. Prikazan je na plohi čovjek, koji drži u lijevoj ruci narozan štap, a desnicom se podbočio, noge raskoračio. Na glavi mu klobuk sa širokim obodom sjeća nas slike Ljudevita I. sa sličnim klobukom.³ Mogao bi tko misliti, da je to jastuk, na kojem počiva mrtvačeva glava, ali raskoračene noge, podbočena desnica i štap u lijevoj ruci oznake su živa, a ne mrtva čovjeka. Napokon sve figure na stećcima prikazuju pokojnike za njihova života, pa po tome ni ovdje ne može biti prikazan pokojnik u mrtvačkom stavu. Pod likom čovječjim nalazi se križ, a pod križem dvije osmolatične rozete, jedna šiljastih, a druga zaobljenih latica. Pod njima polumjesec. Sve izrađeno u niskom reljefu.

8. U visokom reljefu prikazano stablo, koje spušta grane na takav način, da izgleda kao ornament u obliku riblje kosti.

9. Čovjek raširio ruke, a ispod lijeve ruke gmiže zmiya. U kutovima osmolatične rozete. Sve u niskom reljefu.

10. Na gornjoj plohi prikazan čovjek podbočenih ruku, a pri vrhu je luk i strijela. Sa strane križ.

11. Gornja ploha uokvirena letvama. Letve na dužim stranama urešene spiralom, a na kraćim u obliku riblje kosti. Izvan okvira osmolatična rozeta konveksnih latica, a u okviru dva koplja dijagonalno položena sa zmijoliko izrađenim kopljištem od dva križa jedan prema drugome, ali u suprotnome smjeru položeni. Polumjesec u jednom polju, a osmokraka zvijezda u drugome.

12. Na užoj strani sanduka prikazan raskoračen junak, u desnici mu mač, a u ljevici štit dolje obao, a na gornjoj strani u luku s uzdignutim krajevima. Stav je junaka u napadaju (slika 23).

Desetak metara južno od Velike gomile bunar je, pojilo za životinje. Kod njega je, ali ne na prvotnom mjestu, stećak-sarkofag vrlo lijepe izrade. Krov jako profiliran, streha na užoj strani urešena meandričkom crtom.

Na istočnom pročelju dva polja razdijeljena narozanim štapovima, koji se završavaju cvijetom. U lijevom polju konjanik s mačem, u desnom jelen u trku. Na zapadnom pročelju muškarac vodi u kolu tri ženske. On se podbočio slobodnom desnom rukom, a tako i krajnja ženska lijevom. U rukama, kojima se muškarac i ženske drže, protegnut je uvis štapić. Između muškarca i prve žene u plošnom reljefu isklesana sedmolatična rozeta.

Ispod ove predstave narozan štap, koji dijeli gornji dio pročelja od donjega. U donjemu figura u dugoj haljini, koja joj pokriva stopala (ženska?), drži koplje, a lijevom konja za uzdu. Konjanik je bez sumnje pod zemljom (slika 24.) Južni zabat ispunjen je križem, a sjeverni narozanim štapom.

³ Klaić, Povijest Hrvata.

Za Lovreć piše Klaić, da u njemu ima mnogo stećaka.⁴ Jednako tvrdi i Katalinić u svojoj »Storia della Dalmazia«.⁵ Milinović kaže u članku »Stećci« (»Vienac« 1879, br. 8 i 9): »Od svih, što sam ih dosele vidio učinili su mi se najobsežniji, najljepši, a i najmnogobrojniji na Lovreću okolo seoske crkve i na Mramoru« (br. 8, str. 126). Danas ih se nalazi prilično malo i mnogo manje nego u Cisti.

Ispod stare župske crkve (iz g. 1759.) i groblja oko nje nalaze se ostaci groblja sa stećcima: dva sanduka na zapadnoj i dva na južnoj strani. Svi su bez ikakve ornamentike.

Na južnoj strani jedan je sarkofag sada pod zemljom, tek mu krov viri iz zemlje.

U samome groblju napravljena je nadgrobna ploča od dva stećka-sanduka. Natpis glasi: »Ovde leži Pivanica (-!- Ivanica) mater o. F(ra) Filipa Milinovića 1795«.

Pred crkvom je kapelica s oltarom s lijeve strane vrata. Oltar je sazidan od stećka-sarkofaga, na kojem je prikazano običajno kolo. Raznošenje sarkofaga, dakle, počelo je već u 18. stoljeću.

Na zapadu humka, na kojem je groblje i crkva, nalazi se čatrnja, obzidana uokolo poput vijenca stećcima. Upotrebljeno je do 20 velikih fragmenata (slika 25).

Sve to pokazuje, kako su stećci bili izloženi rušenju, pa stoga nije čudo, što ih se ovdje relativno mali broj sačuvao.

Oko stotinjak metara zapadno od čatrnje nalazi se »Markuzina ograda« i u njoj pet stećaka-sarkofaga i 10 sanduka. Sanduci su većinom bez ornamentata. Od tri ornamentirana sarkofaga na jednom su prikazana dva konjanika, od kojih jedan gađa kopljem jelena, a na drugom sarkofagu, na široj strani, kolo igra šest plesačica (s haljinom do tla). Na svakoj užoj strani prikazane su po tri plesačice ravno pruženih ruku. Više plesačica polumjesec dolje obrnutih rogova, a s obje strane polumjeseca dvije izbočene kuglice (slika 26).

Na trećem sarkofagu na široj strani uklesan je konjanik, kako ubija jelena, a na užoj strani stiliziran ljiljan, kojega stabljika u gornjem dijelu prelazi u križ (slika 27).

Od sanduka jedan na gornjoj plohi nosi križ, kojega krakovi završavaju strelicama, a gornja ploha drugoga razdijeljena je u dva polja vodoravnim užetom. U gornjem se polju čovjek podbočio rukama, a raskoračio noge, dok je u donjem polju uklesan križ. Gornja je ploha sanduka čitava oivičena cik-cak crtama.

Stećci ili Mramori

U pravcu prema Imotskome 5 km daleko od župske crkve poviše susjedstva Bekavaca nalazi se nekropola, koju zovu »Stećci«, »Mramori«. Tu se nalazi 13 stećaka-sarkofaga, 14 sanduka i 2 ploče.

⁴ Klaić, Opis zemalja u kojih obitavaju Hrvati, Zagreb 1880, II, str. 163.

⁵ Cattalinich, Storia della Dalmazia, Zara 1834, tomo I, str. 94.

To je kamenito polje s brežuljcima u pozadini i tek pokojim hrastom. Stećci leže uz cestu s lijeve strane i prave jak dojam na prolaznika.

1. Među svima osobito se ističe jedan sarkofag. Na krovu nosi natpis, danas nečitljiv, a da li ga je tko prije pročitao, ne znam, samo mi je jedan student god. 1935. saopćio, da ga je kušao čitati neki profesor iz Zagreba. God. 1935. ja sam mogao pročitati: Ase ležit bar ... b ... Blagoje.

Stećak nije dovršen, jer od četiri arkade samo su dvije lijeve ispunjene figurama, a dvije su desne ostale prazne. Dimenzije postamenta: dužina 1,76 m, širina 1,19 m, debljine 0,50 m, sarkofaga: od dna do početka strehe 0,98 m, od dna do vrha zabata 1,28 m, širina pročelja 1,20, širina 0,60 m.

Krov je sarkofaga dobro profiliran, po podnožju pruža se plastična letva. Arkade su visoke, elegantne, ali nejednake, lukovi nepravilni. Stupići su narozani paralelnim crtama. Sarkofag je nešto maknut sa svoga mjesta, te se opaža u podnožju udubina za nj.

Dvije lijeve arkade nisu odijeljene stupićem, jer bi smetao jedinstvenosti i logičnosti prikazanog prizora. U prvog slijeva prikazan je pješak u čvrstom stavu, lijevu ruku podbočio, a u desnoj drži širok mač uzdignut više glave.

Prema njemu u drugoj arkadi konjanik je zaustavio konja, koji je u tom času skupio sve četiri noge. Konjanik drži uzdu u lijevoj ruci, koju je povukao od boka, a desnom uperio koplje prema pješaku. Glava konjanika pokriva oštrlatom kapom, valjda kacigom. Povezanost ovih figura odaje nedostatak stupića između arkada, pa je po svoj prilici tu prikazan dvoboj između pješaka i konjanika.

Na sjevernom pročelju isklesano je stablo, koje svojim granama pravi dvije arkade. U prvog s lijeve strane konjanik gađa jelena u drugoj arkadi.

Pobočni zabati na istočnoj i zapadnoj strani imaju po jednu široku i dvije malenim lukovima tek simbolično naznačene arkade. U svakoj široj arkadi stilizirani je ljljan, kojega se stabljika pri dnu rašlja, a u međuprostoru utisnut je opet mali ljljanov cvijet.

Lukovi arkada na pročelju obli su, dok su na zabatu nešto uzdignuti i šiljasti (slika 28 a i b).

2. Do ovoga stećka leže dva postamenta bez stećka, a onda jedan mali sarkofag bez ikakva ornamenta. Dalje opet mali sarkofag, na kojem je prikazan pješak, kako kopljem gađa zvijerku. Dimenzije ovoga lijepog sarkofaga jesu: visina do vrha na zabatu 0,88 m, širina pročelja 0,85 m, dubljina pobočne strane 0,41 m.

3. Do ovoga je opet postavljen mali sarkofag bez ornamenta.

4. Do ovoga je jedan veliki stećak-sanduk, o kojemu će kasnije biti govora, i onda ponovo mali sarkofag prevaljen sa svoga postamenta. Na njemu je izrađena u visokom reljefu osmolatična rozeta na pročelju. Drugih ornamenta nema.

5. Do ovoga leži sarkofag prevaljen sa svoga postamenta. Pročelje je izdubeno, pa uokvireno letvama. U relativno visokom reljefu prikazan je konjanik podbočene ljevice, a u desnici mu (nezgrapno savijenoj) koplje, koje se zabolo u hrbat jelena. Konj je prikazan svinuta vrata i prvih nogu u trku, a jelen nepokretan i velikih rogova. U lijevom gornjem kutu isklesan je križ debelih, kratkih krakova (slika 29). Na pobočnim stranama stilizirani ljljani, Vrlo rustičan rad.

6. Pravcem prema zapadu mimoišavši 4 sanduka nailazimo opet na stećak-sarkofag, koji stoji na postamentu. Pročelje je uokvireno nepravilno izvedenim letvama. U gornjem dijelu polja konjanik gađa kopljem jelena. Od koplja se sačuvala samo ručka.

Glava jelena prilično izrađena, a rogovi vrlo plastični i razgranjeni. Inače čitava je predstava bez života, ali se doima svojom primitivnošću. Ispod toga su dva stabla, koja na obje strane savijaju po dvije grane u spirale. I stabla su izrađena nezgrapno. Sve su linije i okvira i predstave nepravilno i neznačajki izvedene (slika 30).

7. Na ovom mjestu nalazi se i stećak, koji uz uobičajeni lov na jelena i spirale na užoj, zapadnoj strani ima dva polja razdijeljena širokom letvom. U gornjem su polju tri križa, po sredini veći, a sa strane dva manja, u donjem dvostrana spirala sa stabljikom. Izrada naročita, ali nepravilna (slika 31). Križevi ovoga oblika, nazvani jeruzalemski, dobro su poznati u heraldici.

Sanduci

1. Već spomenuti sanduk među sarkofazima (vidi br. 4) ima dužinu 1,74 m, širinu 1 m, debljinu 0,58 m. Ornamentata nema, ali udara u oči zbog svoje glomaznosti.

2. Blizu njega je (dijeli ih mali sarkofag) opet još veći sanduk. Dimenzije: dužina 1,95 m, širina 1,25 m, debljina 0,50 m. Oko gornje plohe teče lozica s izmjeničnim trolistom i dvolistom, ali i ova je lozica u okviru, koji prave ravne crte oko čitave plohe. Na uokvirenom polju leži mrtva zvijerka s nogama uzgor. Nad njom je dvosmjerna spirala, a poviše spirale križ. U lijevom kutu pri vrhu petokraka zvijezda, u desnom polumjesec.

I taj je prizor s mrtvom zvijerkom jedinstven, jer se redovno prikazuju zvijerke u trku, kako bježe pred lovcem.

3. Treći veliki sanduk ima ove dimenzije: dužina 2 m, širina 1,28 m, debljina 0,48 m. Ploha gornja oivičena lozicom s trolistom i spiralama. Na vrhu je nepravilan križ širokih krakova i polumjesec s rogovima dolje okrenutim.

4. Sanduk bez ornamenta.

5. Sanduk. Po gornjoj plohi dijagonalno povučene dvije tanke crte. Na desnoj i lijevoj strani sjecišta dijagonala nalaze se dva čudna predmeta uklesana: polumjesečaste krivulje s privjescima, koji vise na vanjskoj strani krivulje. Na lijevoj krivulji visi 11, a na desnoj strani 7 jajolikih privjesaka. Valjda su to djezdani ili ogrlice.

Još 100 m na zapad odavle, također uz cestu, nalaze se 4 sanduka i 2 ploče:

1. Sanduk sa predstavama oko vertikalnih ploha. Na jednoj je dužoj strani prikazan lov na jelena; na drugoj reljefna rozeta. Na zapadnoj užoj plohi dva križa i spirala, na istočnoj letva, a više nje stilizirano stablo i dvosmjerna spirala.

2. Sanduk ovih dimenzija: dužina 1,52 m, širina 0,72 m, debljina 0,45 m. Na gornjoj plohi u lijevom kutu pri vrhu dvostruka rupa, t. j. jedna rupa u drugoj. Dubljina rupe 6,5 cm.

3. Sanduk. Na gornjoj plohi reljefna šestokraka zvijezda i pod njom nešto nadesno polumjesec. Na dužoj strani, na vertikalnoj plohi, prikazan je lovac,

koji čeka jelena, a ovoga k njemu tjera pas. Čitav je prizor izrađen minijaturno. Svi ovdje opisani stećci nalaze se s lijeve strane puta u pravcu Sinj-Imotski, ali i s desne strane puta vide se ostaci nekropole. U ogradi opažaju se učelci (biljezi navrh glave mrtvačeve). Ti grobovi nemaju ni ploča, ni sanduka, ni sarkofaga, već su uokolo omeđašeni bedrenicama nasadenim oko tijela pokojnikova. Nad jednim grobom, koji jedini ima ploču, usađen je veliki rustičan križ (slika 32).

STUDENCI

Sjeverno od Lovreća selo je Studenci. Ovdje se nailazi na jednaku pojavu kao i u Lovreću: nemilosrdno rušenje stećaka. Kod vode »Zvizde« do pred 30 godina bilo je mnogo stećaka, ali su srušeni i upotrebljeni kao građevni materijal.

1. Kod »Zvizde« nalazi se trapezoidan sarkofag, sužen prema podnici. Uz strehu pruženo usukano uže. Prikazuje: dva konjanika gone srnu; prvi gađa kopljem, drugi drži uzdignut mač. Drugi konjanik ima oštrljatu kapu. Pod prvim konjem malena čovječja figura uspravna, a do nje druga, koja kao da vodi konja prvog konjanika držeći ga za uzdu. Konji prikazani u oštrom kasu (slika 33).

Uzde su konjske označene, što se kod drugih stećaka rijetko nalazi. Repovi konjski uvijeni su u pletenice.

2. Dva su stećka bez ureda.

Sanduci su također bez ornamenta osim jednoga, koji na gornjoj plohi ima veliki križ sastavljen od širokih letava. Krakovi su križa široki 24 cm, a tiču se svih četiriju stranica plohe.

Istočno od ovih stećaka oko 100 m daleko nalazi se 18 stećaka sanduka jako istrošenih. Nekoliko ih se vidi uzidanih u poljskim zidovima.

Naš pratilac kazao nam je, da na putu prema Šakića komšiluku kod Koplje, gdje je živa voda Grivac, ima 7-8 stećaka-sanduka. Tamo nismo prispjeli zbog tehničkih nemogućnosti.

PROLOŽAC

Na putu za Imotski i dalje za Vinjane, gdje ima lijepih stećaka, trebalo je proći kroz pitomi Proložac. Kod Pirićeve kuće ima stećak, a kod potoka Suvaje jedan sarkofag jako profilirane krovne konstrukcije. Plohe su omeđašene zaobljenim štapovima na uglovima. I predstave su vrlo interesantne i visoko reljefno izrađene. Na istočnoj široj strani konjanik je pogodio kopljem jelena, koji je zbog toga pao na stražnje noge. Jelen nije mogao uteći, jer mu je ususret dotrčao pas, koji ga je zaustavio. Prizor je živ i dramatičan, pa odskače između drugih, koji su šablonski izrađeni i bez života.

Na drugom pročelju prikazane su kule. Sve je to oivičeno okvirom od spirala, koje izgledaju kao položeno slovo S. Na užim stranama jako reljefni ljipljani (slika 34). Nezgodno osvjetljenje onemogućilo je da se fotografira bolja i ljepša strana stećka.

Seljaci nas uputiše k Meterovim kućama, kazujući nam, da tamo ima grobova. Zaista na maloj uzvisini nalazi se dosta grobova sa učelcima; nad jednim grobom još stoji rustično izrađen križ sa elegantno izrađenim polumjesecom na zapadnoj strani. Već je bilo sunce zapalo, pa se nije ovaj spomenik mogao fotografirati.

Na istome mjestu nalazi se jedna lijepo presvođena grobnica iz rimskog doba (slika 35).

Kod župske crkve ima također jedan stećak, ali tamo se nijesmo mogli odvesti zbog nadošle noći.

VINJANI DONJI

Od Imotskoga do Vinjana ima 7 km puta. Uz put kod jednoga potoka tri su sanduka bez ornamenta. Jedan se ističe svojom veličinom: dužina 1,47 m, širina 1,24 m, debljina 0,80 m. Na *Glavici* također s desne strane puta, ima 7 komada sanduka. Na jednom je križ sastavljen od dva štapa, s desne strane šesterokraka zvijezda, pod njom polumjesec dugih rogova uzgor okrenutih.

Rudežove kuće

Kod ovih kuća vrlo su lijepi stećci. Ima ih 22, od kojih 1 sarkofag, 17 sanduka i 4 ploče.

Sarkofag je sužen pri dnu, trapezoidan i ima postament. Postament je dug 1,78, širok 1 m, debeo 0,50 m. Sam sarkofag je visok 1,37, debeo 0,34 m, pri vrhu širok 0,95 m, pri dnu 0,65 m. Gornji dio sarkofaga urešen je profiliranim cik-cak crtama. Pod tim ornamentom pet visokih i tankovitih žena igra kolo. Figure nisu šablonski isklesane, jer krajnja, koja vodi kolo, jačega je struka i širih haljina. Svima haljine padaju sve do tla, te im se stopala ne opažaju. Glave nisu prikazane krugom, već kao da imaju nekakvu četvrtastu kapu. Krajnje figure: lijeva je spustila desnu slobodnu ruku niz struk, a desna također lijevu ruku, u kojoj drži nešto poput rupca. Pod ovim je prizorom uklesan u visokom reljefu križ urešen na riblju kost. Na krajevima poprečnog kraka uspravljen je opet po jedan manji križ. S lijeve strane križa izbočena osmokraka zvijezda s polumjesecom, a s desne šestokraka.

Na južnoj široj strani prikazano je kolo: ženska-muško-ženska-muško. Krajnje figure drže u slobodnoj ruci nešto poput štapa, ako nije nevješto uklesan rubac. Pod kolom konjanik gađa košutu. Na užim stranama stilizirano stablo. Čitava izrada odaje talentirana i relativno vješta »kovača« (slika 36).

Sanduci

1. Dimenzije ovoga sanduka, koji je kao i ostali ovdjašnji velik, jesu: dužina 1,95 m, širina 1,15 m, debljina 0,40 m. Na gornjoj plohi vrlo plastična osmokraka zvijezda. Nad njom polumjesec, a u desnom kutu rupa.

2. Sanduk, na gornjoj plohi kojega je izrezana polureljefna ženska figura u plesu. Reljef je postignut tako, da su konture žene izrezane i tako odijeljene od ostale površine. Žena širi i elegantno savija ruke. Lijevu, nešto u laktu svinutu, pruža, a desnu, također u laktu savitu, svija podlakticom prema glavi. Donje tijelo, pokrito haljinom do tla, prikazano je vitko i u pokretu. Vitkoću tijela pojačava pas, kojim je više bokova opasana. Poviše nje, a s desne strane uklesan je rogova okrenutih prema dolje vitak polumjesec s petokrakom zvijezdom (slika 37).

3. Sanduk urešen po rubovima lozicom.

Dimenzije: $1,80 \times 1,30 \times 0,60$ m. Na gornjoj je plohi štit, a iza njega mač, koji na vrhu balčaka ima jabuku. Mač pri dnu proviruje ispod štita. Na štitu je na desnoj strani uklesan plastičan polumjesec s rogovima prema dolje. Na lijevoj strani štita šestokraka zvijezda. Mjesec okreće zvijezdi ispupčenu stranu.

4. Sanduk tako ukopan pod zidom, da mu se vidi samo jedan kraj, a na njemu štit i balčak mača. Na vertikalnoj plohi opaža se kolo.

5. Sanduk sa pravilno izrađenom spiralnom lozicom na gornjoj plohi. Na toj plohi postavljen u koso križ, kojemu se krakovi sužuju prema sjecištu, a šire prema krajevima, pa izgleda zrakast (malteški križ).

6. Ogroman sanduk. Pri vrhu gornje plohe polureljefan križ oblika kao pod br. 5. Plastičnost je »kovač« pokušao postići tako, da je u ovaj križ urezao drugi manji.

7. Na gornjoj plohi sanduka reljefan vijenac (slika 38).

DIKOVAČA

Na južnoj strani Imotskoga polja nalazi se selo Runović (negdašnji rimski Rus novum). Između Runovića i Podbablja na ravnici Bublin u Zmijavcima diže se prehistorijska gomila Dikovača. Uvrh Bublina otkrio je god. 1897. fra Ivan Tonković na položaju »Crkvina« starokršćansku crkvu.⁶ Dikovača je istočno od Bublina, a Tonković piše, da su po Dikovači stećci »nekoliko ih na pokrov, nekoliko pločastih«. Dikovača je, zaista, posuta grobovima, ali na njoj se još nalaze samo 4 stećka-sarkofaga, 2 sanduka i 3 ploče. Od svih ovih stećaka samo je jedan sarkofag na postamentu i ornamentiran. On je trapezoidan, sužen prema dnu s profiliranim krovom. Na jednoj široj strani prikazano je kolo, u kojem jedan muškarac vodi tri ženske. Muškarac je tanak u pasu, ruku slobodnu pružio je, a ne podbočio. To pojačava iluziju pokreta u kolu. S jedne uže strane urešen je velikim polumjesecom i osmokrakom zvijezdom, dok druga uža strana nosi ljiljan, kojemu se latice svršavaju trolistom i savit je u spiralu na obje strane. Stabljika je stilizirana poput užeta ili bolje reći narozana. Stabljika se produžuje između spirala i završava strjelasto.

U mojim bilješkama iz god. 1935. nalazim, da na Dikovači jedan stećak nosi ime »Lovrin grob« i da je na njemu uklesan mač i štit. U ovom pohodu u srpnju 1952. nisam našao toga stećka.

⁶ *Bullettino di a. e. s. d.* god. 1899, str. 211–218.

Zaobilazeći južnu stranu Imotskoga polja stigli smo u selo Lokvičiće. Kad je Vejsil Čurčić ovdje jednom snimao stečke, umalo nije platio glavom, jer je poslije jednog sata građ obio ljetinu. Ta supersticija čuvala je stečke u ovom selu. Nigdje nisu tako dobro sačuvani kao ovdje.

U Lokvičićima nalaze se steći kod Pezinih kuća i na Berinovcu. Steći su na okupu, a položaji su jedan od drugoga udaljeni 500 m zračne linije. Kod *Pezinih kuća* ima 6 sarkofaga s postamentom, 13 sanduka i 4 ploče.

Sarkofazi

1. Dimenzije: visina 1,80 m do vrha zabata, 1,20 m do strehe, dužina 1,20 m, širina na pobočju kod strehe 0,87 m. Trapezoidan. Streha je jako izbočena. Južno pročelje urešeno s dvije šire i dvije uže arkade.

U dvjema srednjim, širim arkadama prikazan je turnir dvaju konjanika. Junaci imaju na kacigi čelenke. U manjim arkadama po jedna izbočena šestolatična rozeta.

I sjeverno pročelje ima po dvije veće, šire, i dvije manje arkade. U većima je slika lova na jelene. Konjanik kopljem gađa jelena, a koplje prelazi stupić arkade.

Uže strane, zabati: sjeverna je ornamentika sa stiliziranim ljiljanom, kojega se stabljika rašlja, pa je tu umetnut drugi ljiljan. S obje strane ljiljana osmolatične rozete. Južni zabat nosi okvir od nepravilnih štapova. U okviru ruka drži kratak mač, onako kao bosanski grb. – Gornja strana okvira urešena je s tri križa: jedan po sredini i na svakom kraju po jedan. Križevi su zrakasti. Stupići arkada na pročelju produžuju se u cvjetove ljiljana (slika 39 a i b).

2. Na slici br. 39 opaža se krov povaljena sarkofaga. Seljaci pripovijedaju, da ga je potres prevalio. Na široj strani prikazana je kula s kruništem, dok je drugo pročelje nevidljivo, jer na toj strani leži sarkofag.

Obje uže strane, zabati, urešeni su kulom s kruništem. Na jednoj pod kruništem stoji konj u mirnom stavu, samo načulio uši. Pod njim kolo: muškarac po sredini, dvije žene sa strane. Kamen je porozan (slika 40).

3. Sarkofag povaljen. Na fasadi kolo: dvije žene i jedan muškarac. Na užoj strani konjanik raširio obje ruke, desnicom drži uspravljen mač, u ljevici štit. Prsluk na konjaniku markiran je dvjema kosim paralelnim crtama, koje sječe treća, također kosa. Dvije crte protežu se od desnoga boka prema lijevome ramenu, a treća obratno od lijevoga ramena prema desnom boku. Kamen porozan, izrada plošni reljef. Konj pruža prednju desnu nogu, što predočuje životinju u kasu (slika 41).

4. Sarkofag oštećen. Na užoj strani: konjanik pružio ljevicu do vrata konju, valjda drži uzdu, desnicom vitla kopljem ili mačem, koji se ne vidi, jer je tu kamen oštećen. Konj je digao glavu, a skupio noge. Ispod toga dvije spirale razvite u protivnom smjeru izlaze iz širokog debela (slika 42).

Zapadna uža strana urešena polumjesecom i spiralom. Fasada nosi stablo u formi spirala, a više spirale stoji jelen. Na krovu peterolatična rozeta.

5. Prevaljen sarkofag. Na fasadi prikazuje se turnir s mačevima, a na užoj zapadnoj strani stilizovan ljiljan. Na krovu šesterolatična rozeta.
6. Prevaljen sarkofag. Streha bordirana užetom.

Sanduci

1. Sanduk, na južnoj strani kojega po debljini naturalistički su prikazana dva stabla, a između njih narozan štap.

Na gornjoj plohi križ sa girlandom, pod kojom su dvije ženske figure s uzdignutim rukama. Ispod ovoga kolo muškaraca i ženskih. Gornji prizor od donjega rastavlja narozan štap.

2. Sanduk, ako li nije veći postament stečka.

Dimenzije: dužina 1,86 m, širina 1,83 m, debljina 0,60 m. Gornja ploha oivičena užetom. Prostrane plohe s istočne i sjeverne strane također bez ornamenta, a zapadna i južna lijepo ornamentirane. To daje slutiti, da istočna i sjeverna strana nisu bile vidljive ili da stećak nije dovršen. Zapadna strana ima 4 arkade od užeta: dvije srednje veće, a pokrajnje manje. Stupovi su arkada tri narozana štapa, koji se produžuju u kniževe.

U srednjim arkadama prikazan je turnir između dva konjanika, kojima su prsluci označeni kosim crtama, koje se sijeku. Konjanici su pružili koplja jedan prema drugome, desni drži koplje u desnoj ruci, lijevi u lijevoj, slobodne ruke podbočili. U pokrajnim arkadama stoji po jedna žena uzdignutih ruku kao uzbuđeni gledaoci turnira. Prikaz je bez života i u plošnom reljefu (slika 43).

Južna strana razdijeljena je u tri arkade jednako kao i zapadna užetima i narozanim štapovima sa križićima. U prvoj, lijevoj arkadi životinja je kratka repa, a duga vrata. U drugim dvjema konjanici bez oružja desnicom drže uzde, ljevicom se svaki podbočio. Glava konja u krajnjoj desnoj arkadi dobro izrađena. Uzde se dobro opažaju kao dvije crte, a i griva konjska markirana trima crtama (slika 44).

Kod Pezinih kuća nalazi se na putu jedan fragment stečka s lozicom i jedna ploča. Budući da je ovaj stećak smetao kod izgradnje puta, trebalo ga je minirati. Jedva se našao jedan radnik, koji je izveo taj posao, a i on je zahtijevao trostruku nadnicu. Karakteristično za pijetet prema ovim grobovima u stanovnika Lokvičića, što ga inače ne susrećemo u Lovreću i Studencima.

LOKVIČIĆI-BERINOVAC

Svi dosada opisani stećci leže pod državnom cestom, a dalje nad cestom po njivama nalaze se stećci u Berinovcu, odlomku Lokvičića, u tri skupine:

1. Na poljskom putu na zidu stoji na postamentu trapezoidan sarkofag s jako profiliranom strehom. Na sjevernoj fasadi tri su arkade, prva s desne strane prazna, u drugoj konjanik, koji gađa jela, a ovaj se nalazi u trećoj arkadi.

2. S druge strane puta na poljskom zidu također trapezoidan sarkofag s jako profiliranom strehom.

Na užoj strani dva velika ljiljana u reljefu, jedan u drugome. Ljiljan završava trolistom, a po sredini strelolikim listom (slika 45).

U zidovima još se nalaze 4 sanduka, a na njivi 4 ploče. Na jednoj ploči križ od tankih crta, koje završavaju kružićima, donji krak križa duži od ostalih triju.

Grebašnik se zove položaj daleko 100 m od ovih stećaka. To su dvije tri mršave njive i na njima 6 sarkofaga na postamentima i 8 ploča. Sarkofazi su maleni, ali ukusni sa vrlo lijepim i pravilno izrađenim lozicama (slika 46).

Sarkofazi

1. Prikazano na stećku kolo muških i ženskih i jako reljefan polumjesec.
2. Sarkofag s profiliranim krovom. Po sredini fasada u okviru od izbočenih crta teče pravilna reljefna lozica s lišćem i viticama u spirali. Rad odaje dobra majstora (slika 47).

NOVINA

Pedesetak metara istočno od Grebašnika leži rudina »Novina«. Na rudini ima 7 sarkofaga, 18 sanduka i 6 ploča. Pet sarkofaga imaju postament, a dva su bez njega. Za primjer, kako su oštećeni od lišaja i atmosferilija, neka posluži sl. 48.

Sarkofazi

1. Na široj, južnoj strani polumjesec, križ i svastika. Na užoj, zapadnoj stilizirano stablo, koje gornje grane širi gotovo vodoravno, a donje vijugavo svija. Izrada rustična, a kamen porozan.

2. Na široj, južnoj strani rupa, jelen u reljefu i svastika. Na užim stranama: na zapadnoj vrlo čudno stilizirano stablo, kojemu deblo izlazi iz dvaju koncentričnih krugova, a grane završavaju kružićima (slika 49); na istočnoj strani polumjesec i mala petokraka zvijezda. Sve je izrađeno u visokom reljefu.

3. Na južnoj strani (fasadi) isklesan je konj bez konjanika, križ i dvije ispućene kugle, a na sjevernoj šesterolatična rozeta i mala svastika.

SLIVNO RAVNO

Iz Lokvičića prešli smo u Imotska Poljica. God. 1935. tu sam vidio dva stećka sarkofaga ispod Kujundžića kuća, a negda ih je bilo desetak. Položaj zovu »Grebine«. Na jednom od ta dva sarkofaga nalazi se obično kolo, lozica je u obliku spirala poput položenog slova S.

Nedaleko »Grebina« mala je uzbrežina od nabacanoga kamenja »Gomile«. To je prehistorijska gomila, tumulus. Dvadeset km prema jugu nalazi se

Slivno Ravno. Kod Mrkonjića kuća na »Grebniku« na desnoj strani puta u smjeru prema Makarskoj diže se prethistorijska gomila i na njoj 9 stećaka sanduka. S lijeve strane puta nalaze se 2 stećka-sarkofaga s postamentom, 23 sanduka i 20 ploča. Na ovoj strani imade osim stećaka također i ućelaka na prostim grobovima. Stećci su pravilno poredani (slika 50, 51, 52). Slivanjska je nekropola bila velika, ali stećci nisu osobiti, jedva je koji ornamentiran. I ovdje su stećci stradali od barbarske ruke.

Od sanduka jedan se ističe svojom veličinom. Dimenzije su mu: visina 1,84 m, širina 1,25 m, debljina 0,60 m. Gornja ploha urešena je spiralnom lozicom. Okomite plohe na sve četiri strane ispunjene su prikazom kola. Na sjevernoj, dužoj strani, igraju kolo 4 žene u haljinama do tla. Kolo se rastavlja na objema dužim stranama, sve po tri ženske. Na južnoj, dužoj strani kolo vodi jedan muškarac i dvije ženske. Na kraju do muškarca isklešana je ruka svinuta u laktu s rastvorenom pesnicom (pet prstiju). Zbog niskoće polja sve su figure zdepasto prikazane, a ruka je također nenaravno debela, osobito u mišici, što odaje slabo vješta majstora (slika 53).

2. Sanduk na krajevima zaobljen urešen je uokolo po debljini, pokrajnjim stranama, osmolatičnim rozetama izrađenim u visokom reljefu (slika 54).

3. Sanduk s lozicom na spiralu, ostalo prazno.

Kako su u ovome kraju stradali stećci, dokazom je ovo, što su nam pripovijedali seljaci. Imala se graditi nova crkva u Slivnom. Neki su htjeli, da se gradi ovdje na »Grebniku«. Drugi su bili za položaj, gdje se sada nalazi. Pogodili su se, da će se graditi ondje, gdje ima više stećaka, i kad su ih prebrojali, našli su da ih ima više tamo nego na »Grebniku«. Danas, kako nam rekoše, nema ni jednoga stećka kod crkve! Upotrebljeni su kao građevni materijal.

ZAGVOZD

Nekoje stećke opisao je don Petar Kaer, ondašnji župnik toga sela, u »Buletino d'archeologia e storia dalmata« god. 1879. Kaer tvrdi, da je vidio u Imotskoj Krajini 160 stećaka, a da nijedan nema natpisa. Naprotiv Milinović u spomenutom članku u Vijencu (1879. g. str. 142) pripovijeda, kako je sa svojim kolegama prof. Matasom i Perićem na više stećaka u Budimiru, Cisti i Lovreću opazio natpise. »Na nekih imade po dva tri i do četiri retka, a na dva ili tri na Crljinici u Cisti i na Mramoru (Lovreć) imade po više redaka sa obje strane krova. Svijet se čudio, što mi stećke onolikom pomnjom razgledamo, te se glas prošuo, da smo tobože nekakvo blago našli, a to nam da su natpisi pokazivali, mislio prosti puk, pak iz neznanstva kašnje štetili ona pismena, da ne bi opet tko blago našao«.

Danas osim u Lovreću na Mramoru nema traga nijednom natpisu. Milinović donosi samo jedan po prijepisu Šalinovićevu:

*Ovdi leži dobra žena Vladija
Polag svojega sudjenika
Jerka Kostrazića*

Ov bilig postavlja – 1357

Ja sumnjam u autentičnost ovoga natpisa. Kako da nije vidio onaj Blagovjev stećak u Lovreću? Ti podaci su vrlo nepotpuni.

Kaer počinje svoje opisivanje sa stećkom t. zv. Zaranč-pločom s lijeve strane puta Sinj-Zagvozd-Metković, uz ondašnji 217 km. Izmjerio joj je i dimenzije: dužina 2,45 m, širina 2,15 m, debljina 0,30 m. (Moje bilješke iz 1935. – dužina 2,40 m, širina 2,10 m.) Položena je u smjeru istok-zapad na izbrežini visokoj 0,10 m. Pod pločom je grob. Taj su grob seljaci god. 1865. otvorili. U njemu su našli kosti s glavom na zapadnoj strani. Grobna je jama duga 1,70 m, široka 0,45 m, a duboka 0,60 m. Godine 1877. ponovo ga je otvorio Kaer i opisao ga.

Strane groba ozidane su tesanim kamenom, koji je dobro sljubljen jedan uz drugi. Ni traga kakvome mazu, sve je zidano usuhu. U grobu nije bilo traga ni drvu, platnu niti kakvoj kovini. (Slika u Bullettino str. 48).

Po Kaeru ploča ovako izgleda: U četiri kuta po jedna šestokraka zvijezda, na vrhu u sredini križ, ispod njega rustično izrađena ruka svinuta u laktu, a ispod desnog kuta i zvijezde polumjesec okrenut konveksnom stranom prema gore, a konkavnom prema dolje. Pri dnu ploče prikazan je pas, kako tjera jelena. Oko ploče lozica sastavljena od ornamenta poput slova S.

S lijeve strane ruke ubilježena je godina 1645.

Kaer tvrdi, da su u Zagvozd na više mjesta ubilježene godine 1645. i 1647. To je bez sumnje uspomena na vojevanje u tome kraju za Kandijskog rata. Oko Zaranč-ploče, kaže Kaer, nalaze se još 4 groba, ali su pokrita s više ploča i bez ikakva znaka.

Ja nijesam opazio te grobove oko Zaranč-ploče.

Kaer bilježi malo dalje od ovoga mjesta »Zaranč-gomilu«, a onda i pjesmu poznatu u Zagvozd, kako lijepa i jaka mlada Vidosava, sestra popa Radoslava:

*Ona poni ploču na Zaranču
Ovce pasuć, a kudilju preduć.
Bože mili, čuda velikoga!
Trista godin mlada carovala,
Trista godin mlada nevovala
Trista godin mlada udovala.*

1. Kod župske crkve Svih svetih, oko koje leži seosko groblje, po Kaeru bilo je 50 grobova, a od tih 27 stećaka. Nekoji su stećci već onda bili upotrebljeni za zid oko groblja. Od tih stećaka ja sam godine 1935. vidio tri sarkofaga i 4 sanduka, a god. 1952. ni toliko. Od onih 27 Kaer je pobrojio 2 sarkofaga s podnožjem i 4 sarkofaga bez podnožja, ali s reljefima (Bullettino, str. 48).

Kaer opisuje jedan stećak: optočen je lozicom, u lijevom kutu šestokraka zvijezda, u desnom polumjesec s rogovima dolje okrenutim, a među njima križ. Pri lijevoj strani na dnu borac u desnici drži mač, u ljevici štit.

Ovaj sam stećak i ja vidio 1935 godine.

2. Stećak s postamentom. Pod njim grob 2 m dug, 0,80 širok, 1 m dubok. Unutrašnjost je groba ozidana prostim kamenjem, ali je kamenje povezano međusobno malterom i sitnim pijeskom. Stećak nad grobom bio je već god.

1879. razbit. Bila je sačuvana samo polovina postamenta. Gornji dio, sarkofag, bio je visok 1,05 m, dug 0,90 m, a širok 0,45 m.

Predstava na stečku: čovjek podbočio se lijevom rukom, u desnici kopljem gađa jelena pred sobom. Poviše jelena šestokraka zvijezda. Na drugoj fasadi muškarac vodi u kolu dvije ženske. Na užim stranama, na jednoj običan križ, a na drugoj križ, kojemu se krakovi rašljaju u dva pruta.

3. Stećak, treći u Kaera, u obliku sarkofaga. Za nj kaže Kaer, da je sličan stečku pod br. 2, a prikazuje na objema fasadama po jednoga muškarca i dvije žene, kako igraju kolo. Na svakoj užoj strani nalazi se križ. Kaer je opazio i jednu ploču s vrlo lijepo izrađenim ornamentima u visokom reljefu. Duga je 1,60 m, široka 1,10 m, debela 0,25 m. Uokolo je po vrhu urešena visoko isklesanim ornamentom vrlo dobro izrađenim. Pri vrhu je polumjesec, a ispod njega križ u formi slova X (križ sv. Andrije). Vrhovi križa rašljaju se u tri druga vrha. Na ploči je rupa. U mojim bilješkama je također ova ploča, samo što sam je ja gledao s protivne strane. Ornament oko ploče nije lozica već usukano uže. Čudno mi je, što Kaer nije zabilježio jednu ploču s polumjesecom u vrlo visokom reljefu i s tako jednako izrađenom osmokrakom zvijezdom. Polumjesec je izrađen vrlo elegantno u fazi prve četvrti. Još dva stećka kod crkve nije zabilježio Kaer.

Na uglu grobnoga zida stoji stećak-sarkofag. Na njegovoj južnoj fasadi prikazana su 4 muškarca u kolu. Tri se dobro vide, a četvrtu figuru abradirala je voda. Na sjevernoj fasadi prikazane su tri žene u kolu. Na lijevoj strani krajnja podbočila se rukom, a na lijevoj prva vodi kolo i pružila je lijevu ruku. Čitava predstava uokvirena je širokom letvom, a izvedba je nevjesta, zdepasta (slika 55).

Na užim stranama istesan je po jedan križ u visokom reljefu, kojega krakovi sežu od jedne do druge strane okvira. Na krovu su četiri zvijezde u visokom reljefu.

U groblju je jedan stećak-sanduk urešen po gornjoj plohi cik-cak crtom i šestolatičnom rozetom i križem, koji je sastavljen od latica.

Pobočne strane ornamentirane su ovako: istočna polumjesecom, križem, šestokrakom zvijezdom i opet križem. Na užoj strani je križ širokih krakova, koji se od sjecišta zrakasto šire. Sve je to izrađeno vrlo plastično. Mjesto lozice na ovoj strani postavljena je letva.

Crkva, oko koje se nailaze stećci, posvećena je od skradinskog biskupa fra Pavla Posilovića, hrvatskog književnika, godine 1645. na 29. siječnja, kako se čita nad vratima crkvenim pisano bosančicom.

Kaer je bio obećao, da će opisati i druge stećke u Zagvozdu, ali to nije učinio.

Po mojim ranijim bilješkama i pregledu god. 1952. mogu zabilježiti još ove:

1. »Vukov greb« navrh Golubinčine i kod Vukova doca. To je sarkofag maknut nešto sa svoga podnožja, pri dnu sužen, dakle trapezoidan. Krovna streha jako profilirana, a obje strane krova, t. zv. vode urešene jakim, ali nepravilno izgrađenim spiralama. Na južnoj fasadi prikazan je prizor iz lova, inače neobičan: pješak s mačem goni dva jelena. U figurama lovca i jelena ne opaža se život ni pokret (slika 56). Na južnoj fasadi konjanik s mačem. Drugo se ne razabire. Po dnu su dvije spirale. Uže strane sarkofaga urešene su spiralama, koje izlaze iz zajedničke stabljike i zavijaju se svaka na svoju

stranu (slika 57). Do ovoga sarkofaga leži sanduk ukrašen lozicom i dijagonalnim crtama. Na njemu je uklesana godina 1627. Uz ovaj sanduk je i drugi. U sva četiri kuta gornje plohe uklesana je po jedna šestokraka zvijezda, a na desnoj strani pri vrhu i polumjesec.

Po sredini je mač, kojemu su prečke na balčaku svinute prema dolje u obliku velikog polumjeseca. Mač je u koricama, koje su narozane paralelnim crtama. Po dnu ispod mača letva (slika 57 a).

2. Sto metara dalje prema sjeveru uz put, koji se zove »Priko Vranjića krčine« nalaze se 4 ploče bez ikakva uresa. Put »Priko Vranjića krčine« vodi do bunara zvana »Brestovica«, onda k jugu »Na rašeljku« putem »Između dolaca« kod bunara »Čelinca«. Tu su tri ploče. Dvije su urešene spiralom. Na jednoj spirale, po običaju, izlaze iz zajedničke stabljike i svaka se na svoju stranu svija. Nad spiralom dva jelena i križ. Na drugoj ploči dvije su spirale u formi slova X, kojemu se krajevi svijaju u spirale.

Osim ovih još se nalaze stećci u Zagvozdu: 1. kod Sv. Križa pod Biokovom 4 stećka, 2. pred crkvicom sv. Stjepana u Rastovcu 2 ploče, 3. na Gracu kod Kristića kuća 1 ploča, 4. na Gradini više Varkaševih kuća 1 sarkofag, 5. ispod Dedića kuća 1 sarkofag.

ŽUPA BOKOVSKA

U Župi, koja se nalazi pod Biokovom na putu za Makarsku, ima sporađično pokoji stećak.

U groblju je jedan uzidan u mrtvačnicu, a urešen je lozicom, križem i polumjesecom.

U istom groblju na jednoj ploči izrađena je noga od koljena do stopala, prsti nisu označeni, već kao da je noga u čizmama. Uz nogu je uklesana ruka, a prsti su svi jasno prikazani. Ruka je posve sama, od mišice, blago svinuta u laktu. Na desnoj strani pri vrhu zvijezda. Jedna ploča ima polumjesec u formi kapitalnoga slova C, zatim križ u formi X, a pri dnu rozetu i vijenac ili rupu.

Na jednoj je ploči polumjesec, dvije zvijezde i vijenac. U staroj zapuštenoj crkvi, koja na gornjem pragu vrata nosi godinu 1736., u pločniku vide se stećci. Znak je to, da su već u ono vrijeme stećci upotrebljavani kao kameni materijal.

Iza crkve i groblja, na sjever, nalazi se položaj »Topola«. I tu je jedan stećak-sarkofag u formi kuće sa vrlo blago svinutom strehom. Usred fasade je križ jednakih krakova. Još ih ima u Župi kod Luetića kuća na mjestu zvanu »Plizine«. Inače u Župi i Kozici ima mnogo gomila-tumulusa.

MEDOVDOLE

Između Medovdolca, Zagvozda i Grabovca ima mnogo stećaka. U Medovdolu na Mustapića glavici razbacani su stećci, a dosta ih je upotrebljeno za gradnju poljskih zidova. Danas ih se na tom položaju nalazi 12, a drugih ugrađenih u zidove 18, svega 30.

Pregled:

1. U zidu na ploči uklesana šestokraka zvijezda, a do nje rupa.
2. Na jednom sanduku polumjesec i u desnom gornjem kutu križ širokih krakova.
3. Stećak-sarkofag. Na fasadi je prikazan lov: konjanik iz lijevoga polja pri dnu se rašlja. Na užoj strani stilizirano granato stablo ima 4 grane.
4. Sanduk sa polumjesecom u visokom reljefu, a sa strane križ.
5. Po gornjoj plohi stećka-sanduka uklesana lozica.
6. Na fasadi sarkofaga obično kolo.
7. Kod kapele sv. Roka (1760) na fasadi sarkofaga nerazumljiva predstava, a na užoj strani mjesec s rogovima uzgor i zvijezda.

U Medovdocu je od jednoga stećka izdubena u novo doba kapelica i postavljena na drugi stećak kao na postamenat. Jednaki pojav vidio sam i u Lučanima kod Sinja.

GRABOVAC

Uz prethistorijske i starorimske nalaze u Grabovcu ima i stećaka, a to sve svjedoči za kontinuitet naselja na tome mjestu.

Kod župske crkve četiri su stećka-sarkofaga, ali ne na prvotnome mjestu, već su tri uzidana u temelj sakristije, i to već 1722., kad je crkva građena. Bosančićom je uklesan datum u taj temeljni kamen »1722 marča«, t. j. u ožujku 1722. I opet jedan datum, kad su se raznosili stećci.

Na jednome stećku opaža se križ, kojemu krakovi završavaju izdubljenim krugovima.

Jedan je od tih stećaka pri dnu sužen. Taj je postavljen kao uresni završetak na uglu dvorišnog zida kod obližnje župske kuće. Na pročelju prikazan je konjanik, koji ubija jelena, a na začelju muškarac podbočen vodi u otvorenom kolu dvije žene. Na užim stranama uklesan je naročit križ krakova širokih poput letve. Rubovi fasade ornamentirani su cik-cak crtama. Danas tu nema stećaka, ali kažu seljaci, da ih je bilo podno Gradine, pa su porazbijani i upotrebljeni za gradnju zidova.

Na »Orasima« ima mnogo tragova starorimskoga života. Južno od »Oraha« ima pedesetak stećaka, ali bez ursa. Nijedan nije na svome mjestu, već su ih seljaci uzidali u poljske ograde, a groblje iskrčili.

Još pri kraju spomenut ću, da u *Ričicama*, kako mi javlja župnik, ima stećaka: 1. na »Pratrovoj glavici« 15–20. Od toga 5 su sarkofazi, a ostalo ploče (valjda sanduci). Svi su bez ursa; 2. kod kuća Parlovih ima ih također nekoliko bez ursa.

POLOŽAJ STEĆAKA

Dosada se nije dao opći pregled stećaka u Dalmaciji, pa ni u pojedinim krajevima dalmatinskim.

Imotska Krajina, kao zaokružena cjelina, zgodna je, da se njom počne ovaj posao, pogotovu i zbog broja stećaka, a i zbog obrade i osebnosti orname-

nata. Naravno, ne mogu se isključiti imotski stećci iz cjeline, koju sačinjavaju dalmatinski stećci uopće, pa premda se ova radnja bavi samo imotskim nekropolama, ipak radi upoređivanja i radi zajedničkih ili sličnih pojava na njima trebalo je zahvatiti i stećke na susjednim položajima u Cetini, pa i u udaljenijim mjestima po Poljicima, Kaštelima, oko Trogira i drugdje. Ti se stećci ne proučavaju niti opisuju potanje, već samo ukoliko je potrebno, da se bolje objasne oni u Imotskoj Krajini. Nijesu zaista imotski stećci mnogobrojni kao u Bosni i Hercegovini, ali se ipak nalaze na okupu i do preko stotine na pojedinim mjestima. Prema sveukupnom broju, koji Ćiro Truhelka cijeni na 27.067 u Bosni, imotski stećci dopiru do 593, dok kod samog Sv. Spasa na vrelu Cetine ima ih 726.⁷ Interesan je položaj ovih stećaka. Većim dijelom nalaze se uz današnje putove ili nedaleko od njih. To nije čudno, kad se zna, da su ti novi putovi provedeni najviše po starim rimskim, a potom i sredovjечnim cestama. Stećci nisu ovdje u pustim krajevima već u blizini današnjih naselja (Budimir, Cista, Lovreć, Vinjani, (Rudeži), Lokvičići, Zagvozdu). Pojedinačni stećci, koji su dalje od puta, opet su u samim komšilucima. To je važno za kontinuitet naselja. Nepojmljivo je, kako ih malo ima i to podalje od sredovjечnoga važnog grada Čačvine, koja je na granici Imotske Krajine. Slučaj, da je najveći broj stećaka kod crkve sv. Spasa, iznosi pitanje, u kojem su odnosu stećci sa crkvom.

Valentin Lago u svome djelu »Memorie sulla Dalmazia« (god. 1870.) sa površničju svojstvenom ondašnjim talijanaškim piscima u Dalmaciji tvrdi, da se stećci uz crkvu nalaze jedino kod sv. Spasa. Gunjača u spomenutom članku opovrgava tu tvrdnju činjenicama, da ih na pr. ima uz crkvu u Morpolaci, Biskupiji, Hrvacima, Pridrazi, Gracu. Ja bih dodao i stećke kod crkve u Muću, Bršanovu, Kaštel-Starome kod Sv. Jurja od Pomorja, u Kaštel-Novome kod Sv. Jurja od Žestinja, u Solinu kod Sv. Nikole, u Kaštel-Kambelovu kod Sv. Martina, u Zagvozdu, u Lovreću i dr. Makar neke od tih crkvi bile sagrađene tek u XVIII. stoljeću, poslije odlaska Turaka, ipak su one građene na položajima, koje je tradicija označivala kao stara crkvišta. U Cisti najveći je broj stećaka kod »Velike gomile«, a tradicija tu lokalizira staru crkvu. Marun dapače tvrdi: »Skoro nigdje u unutrašnjosti ne nađosmo starohrvatskih crkava bez stećaka, dok nađosmo stećaka bez crkava.«⁸ U Budimiru na Pištetu, u Cisti na Maloj i Velikoj gomili, u Runoviću na Dikovači stećci su na humcima položeni. Trebalo bi istražiti, šta su ti veći humci, da li ruševine kakve crkve ili prehistorijski grobovi ili i jedno i drugo (slika 7).

Na Poljanicama u Bisku stećci su na ravnici posutoj malim humcima, prehistorijskim grobovina (slika 19). »Crkve sv. Mihovila« u Kijevu kod Vrlike, istoimena u Pokrovniku kod Drniša, Gospe u Budimirima, istoimena na Pomišljaju kod Šibenka podignute su na prehistorijskim gomilama.⁹

U Imotskoj Krajini rijetko se gdje nastavilo pokapanjem u blizini stećaka (gotovo jedino u Zagvozdu i Župi), pa su zato stećci lakše stradali, dok su ih

⁷ Ćiro Truhelka, Sredovjечni stećci Bosne i Hercegovine (Povijest zemalja Bosne i Hercegovine, knjiga I, Sarajevo 1942), str. 630.

⁸ S. Gunjača, Rezultati arheološkog istraživanja u staroj Vrlici, Slobodna Dalmacija 1947, br. 911.

⁹ L. Marun, Ruševine crkve sv. Luke na Uzdolju kod Knina, Starohrvatska prosvjeta, N. S. I., br. 3-4, str. 274 i 282

⁹ Benac, Radimlja, Sarajevo 1950, str. 37.

izvanredno dobro sačuvali kod Sv. Spasa, gdje se i danas seljaci pokapaju pod stare stečke. Kako bilo da bilo, činjenica, što se steći nalaze na okupu, dokazuje, da je to posljedica jedne organizacije, bilo vjerske, bilo plemenske.

Ima stećaka i osamljenih, a to opet znači, da su uz zajednička groblja u isto doba postojali i grobovi jačih i istaknutijih pojedinaca.

Nekoliko stećaka još danas nose imena pokojnika, koji su pod njima pokopani. U Vedrinama kod Trilja je »Mladenkin grob«, »Lovrin grob« na Dikovači u Rumoviću, »Vukov greb« u Zagvozdu, »Magličev greb« između Tijarice i Aržana. Bez sumnje u starije doba ili narodna pjesma ili predaja čuvala je uspomenu na koji važan događaj u vezi s tim grobovima ili na junaka, koji tu leži. Pred najezdom turskom starinici iselili su se, a rijetki, koji su ostali, predali su blijedu uspomenu novim naseljenicima. »Vukov greb« kod Zagvozda leži u »Vukovu docu«, pa nam dovodi u pamet bosanske natpise, gdje ponosni vlastelin »leži na svojoj, na plemenitoj baštini«. Ovo slaganje s povijesnim utvrđenim činjenicama nuka me da zaključim, da je Vuk doista realna ličnost, a onda analogno i oni ostali.

VRSTE STEĆAKA I KAMENOLOMI

U ovome kraju opaziti ćeš samo tri vrste stećaka: sarkofag, sanduk i ploču. Najbrojniji su sanduci, a najljepši sarkofazi. Mjestimično ima i dražesnih malih sarkofaga (Lovreć), a sanduka ima vrlo velikih, na pr. kod Budežovih kuća u Vinjanima i u Lovreću. Ipak ne mogu se ni najveći imotski stećci uporediti s ona četiri stećka kod Sv. Spasa (slika 62). Najveći u Lovreću ima dimenzije 2 m × 1,28 m × 0,48 m, dok kod Sv. Spasa:

- I. ima dimenzije 3 m × 1,60 m × 1,22 m
- II. ima dimenzije 2,70 m × 1,45 m × 1,27 m
- III. ima dimenzije 1,56 m × 1,25 m × 2,50 m

Prije se mnogo pitalo, kako su primitivnim sredstvima to neprohodnim krajevima i lošim sredovječnim putovima dovozili tako velike blokove kamena iz dalekih daljina. Onda se držalo, da je to kamenje sječeno u udaljenim krajevima, no danas je već dokazano, da je kamen za stečke sječen u nedalekim kamenolomima.

Za nekropolu u Radimlji utvrdio je Benac, da se kamen sjekao u stijeni Ošaničkoga brda, a za stečke u Olovu mogao je utvrditi jedino kamenolom u Boganovićima.

Ja sam mogao konstatirati, gdje se sjekao kamen za stečke u Cisti i u Zagvozdu. U Cisti južno od Male i Velike gomile i Zadužbine nalaze se majdani kamena, i u njima po jedan stećak nedovršen.

U Zagvozdu između župske kuće i Gornjih Čagalja poviše Pazara nalazi se u Majdanu jedan kamen započet u izrađivanju. Taj je položaj poput male glavice, a ogoljeni kamen lako se cijepa u veće blokove. Komad bloka, koji se tu nalazi, velik je i izrađen na istočnoj strani nekih 10 cm. Na njemu je isklesan polumjesec, dakle jasno je, da je bio određen za stećak.

Na sjevernoj i zapadnoj strani pravilno je isječen, a na južnoj je netaknut, već ostavljen onako, kako je od litice otcijepljen. Bio je tu još jedan započet stećak, ali su ga seljaci razlupali i upotrebili za pljski zid.

U Vedrinama kod Trilja stećci su od krupnog pješčanika (breccia) isto-
vetnog, kakav se nalazi u neposrednoj blizini kod Lipotića kuća.

Stećci kod Sv. Spasa ističu se brojem i veličinom, a u okolici se ne opaža
nikakav kamenolom, dapače sve je to položeno na kamenitoj ravnici tipičnog
krša. Ipak jedan sat hoda od Sv. Spasa u brdu iznad Lukovače postoji položaj
»Plazila« i na tome mjestu nalaze se blokovi, od kojih se otkidao kamen za
stećke. Na putu leži jedan stećak, koji je tu ostao kod prijevoza. Karakteri-
stičan je naziv lokaliteta »Plazila«, jer nam dovodi u pamet tehniku prijevoza
kamenih blokova pomoću zaobljenih balvana.¹⁰

Jesu li »kovači« klesali stećke u kamenolomu ili na samome grobu? Benac
misli, da su to radili na samome grobu i ovu tvrdnju dokazuje činjenicom, što
su nekoji stećci ostali nedovršeni, premda se nalaze na svome odredištu.

Za imotske stećke teško je išta sigurno kazati. Naveo sam tri stećka (u Cisti
i Zagvozdu), koje su majstori započeli izrađivati u kamenolomu, ali ih s ne-
poznata razloga nisu dovršili, ali opet jedan karakterističan i jedini s natpi-
som (Blagojev u Lovreću) stoji na grobu, no na južnoj fasadi dvije su arkade
ispunjene figurama, a dvije potpuno prazne, dakle čini se, da stećak nije
dovršen.

ORNAMENTACIJA STEĆAKA

Obrada sarkofaga u Imotskoj Krajini zaostaje za obradom u Radimlji i u
Nikšiću. To se isto može reći za broj ornamentiranih stećaka, pa i za inven-
ciju i plastičnost ornamentata. Mislim, da je tome uzrok sam položaj Imotske
Krajine, koja je bila daleko od kulturnih žarišta, dalmatinskih gradova.
Fisković je dokazao, da su i sa sela, i to udaljenih, iz Cetine i Grahova dolazili
daroviti mladići u primorske gradove, da izuče klesarski zanat, ali naučivši
ga oni se nisu vraćali u svoj zavičaj.¹¹ Tamo su ostali i radili slabiji majstori,
»kovači« stećaka. Ipak i u toj tmuni prosja pokoja zraka zakopanoga talenta
samouka. Tako je na stećku sarkofaga na Berinovu (slika 47) dobro i vješto
izvedena romanička lozica, pa plesačica kod Rudežovih kuća pokazuje ele-
ganciju u zamisli i donekle u izvedbi (slika 37), konj bez sedla pod kulom na
stećku kod Lozića kuća u Lokvičićima pjesnička je zamisao, jer nas konj pod
sedlom sjeća konjanika pod stećkom u grobu (slika 40). Te dobro zamišljene,
makar primitivno izvedene predstave, odaju umjetnički duh »kovača«. Dina-
mika se katkada opaža kod primitivne obrade na pr. konja (slika 10) ili kod
turnira (Lokvičići – slika 43), gdje sa svake strane stoji po jedna žena s uz-
dignutim rukama kao u znak duševne uzbuđenosti. Naprijed ispružena ruka
kolovođe markira živost i pokret.

Figurativne su predstave jednoličnije od dekorativnih. Lov i turnir she-
matski su razdijeljeni po arkadama. U jednoj je arkadi jedan vitez, a u drugoj
njegov protivnik, koplja im prelaze mimo stupova arkada.

Arkade su razdijeljene ili pletenim užetom (gotički motiv) ili stiliziranim
granama stabla. Ja sam za užeta na nekoliko mjesta upotrebio izraz »narozani

¹⁰ Po usmenom saopćenju S. Gunjače.

¹¹ C. Fisković, Nekoliko dokumenata o našim starim majstorima, Vjesnik za arheologiju
i historiju dalmatinsku, sv. LII, Split 1949, str. 189 i 192.

štap«. To sam učinio zato, što način dekoriranja štapa narezivanjem i oguljivanjem kore na takav način, da se izmjenično povlače trake oguljene i neoguljene kore, i danas se upotrebljava u Dalmaciji, u primorju, kod t. zv. »barabana«. To je prut, koji se tako narozan nosi za Velike nedjelje u crkvu, da se »tuče baraban«. Takvo dekoriranje prutova zove se: »rozati baraban«. Vuk ima ovu riječ u značenju »sich runzeln«, a Parčić u svom Hrvatsko-talijanskom rječniku uzimlje ovu riječ u dekorativnom značenju: »dentellare; fregiar d'intagli«.

Arkade nisu u Imotskoj Krajini ni pravilno ni plastično izrađene kao na stećcima u Radimlji i Nikšiću,¹² ali se svojom *slobodnom obradom* lijepo doimlju i postižu dubok i živ efekat. Odakle ondašnjim »kovačima« taj motiv arkada na nadgrobnim spomenicima?

Oni ga upotrebljavaju samo za sarkofage, a na sanducima i pločama samo se izuzetno nalazi (u Lokvičićima, slika 43, 44).

U Splitu u peripteru stolne crkve sv. Dujma jedan sredovječni sarkofag ima pročelje razdijeljeno na arkade. I u zvoniku uzidani prizori romanički predstavljajući Blagovijest postavljeni su u arkade; poliptisi po gradskim crkvama u Splitu i Trogiru mogli su također potaći »kovače« na takvo dekoriranje stećaka. Ta već naš stari majstor XI. stoljeća kod predstavljanja na pr. Bijega u Egipat (u Zadru u crkvi sv. Nedjelje, sada u muzeju sv. Donata) postavio je svaku osobu u posebnu arkadicu. Arkadicama je ukrašeno podnožje predvorja katedrale u Trogiru.¹³ Drugi su dekorativni (a možda i simbolični) motivi polumjesec, rozeta, zvijezde, spirale i ljiljani. I tu katkada priprostim sredstvom »kovač« postiže umjetnički efekat, na pr. mjesecom u visokom reljefu na praznoj ploči (slika 13).

I spirale jako izbočene, makar grubo isječene, imaju neku dinamiku, na pr. slika 30 i 31.

Katkada su spirale puki cifrasti motiv, na pr. na krovu »Vukova greba« u Zagvozdu (slika 57). Uokvirenje pojedinih prizora i figura pojačava djelovanje i snagu predstave. »Kovač« je tražio način, da izbjegne monotoniju, koja je neizbježiva kod malog broja dekorativnih sredstava. Ako su dvije rozete, jednu kleše s konkavnim laticama, a drugu s konveksnim. Ljudsku figuru kovači klešu vrlo nevješto, samo shematski i bez plastike i oznake najistaknutijih dijelova, na pr. nosa, očiju i sl., a da o odijelu nema ni govora.

Na dva stećka posve je nedovoljno i nevješto označena odjeća sa tri, četiri ukrštene ertice. Do god. 1940. svakog blagdana sv. Kaja (22. IV.) prodavale su se »lučice« od tijesta pečene, posve nalik bez plastike na figure ljudske na stećcima. Te su se »lučice« prodavale jedino kod sv. Kaja u Solinu. Jedino u Kaštel-Kambelovcu kod Sv. Martina od Kruševa prikazan je jedan pokojnik na ploči nešto plastičnije, a i u neobičnom stavu: čovjek stoji okrenut leđima prema gledaocu, ruke je skrstio na leđima. Ramena su plastično izrađena, a leđa udubljena. Obućen je u hlače t. zv. *verdon*, kakve su se nosile do pred 60 godina u Kaštelima. Dio hlača oko bokova i niže široko je izrađen, a nogavice su tijesno uz noge priljubljene. Može se konstatirati razlika muške odore

¹² Sergejevski D., Srednjovjekovno groblje kod Petrove crkve u Nikšiću, Cetinje 1952.

¹³ Lj. Karaman, Portal majstora Radovana u Trogiru (Rad Jug. akad., knjiga 262), Zagreb 1938, str. 34.

između Bosne i Dalmacije. U Dalmaciji je kaparan kratak te su noge od kuka vidljive. Na stećcima u Bosni gornja haljina, poput košulje, dopire do koljena. I danas se tako razlikuju nošnje dalmatinskih Zagoraca i Bošnjaka.

Ženske je bilo lakše prikazati: duge haljine do tla, omedene dvjema crtama šire se odozgor dolje poput zvona. Nigdje ni traga naborima ni rukavima.

Karakteristična je i izuzetna figura plesačice na stećku-sanduku kod Rudežovih kuća u Vinjanima. Nije sumarno i bez pokreta prikazana kao druge ženske figure, već u živom i elegantnom pokretu (slika 37). Haljina joj ne pada shematski kao drvena niz tijelo, već je potpasana u bokovima, što ističe vitkost tijela. Plesačica širi obje ruke, desnu savija prema glavi, a lijevu pruža tek nešto prignutu u laktu.

Nigdje ni na jednom stećku nije se našla kao ovdje ženska figura sama u plesu izvan kola. Čudno je, da su stećci u Primorju gotovo bez izuzetka proste ploče, stećka sarkofaga ni sanduka nema, a i ploče su gotovo bez ornamenta. Tako u Kaštelima kod crkvice sv. Jurja od Žestinja, sv. Jurja od Podmorja, kod Sv. Nikole u Solinu. Kod Sv. Martina od Kruševa već sam spomenuo figuru muškarca, a još su dvije ploče ornamentirane mačem i štitom. Kod Sv. Vida u Segetu također su uklesani samo štitovi, mačevi i križevi.¹⁴

I u blizini Trogira i Splita, gdje je bilo dobrih klesara (ne uzimajući u obzir umjetnike), ljudske figure izrađuju posve primitivno: glavu kao krug bez očiju i nosa.

U Imotskoj Krajini pregledao sam 124 sarkofaga, 316 sanduka i 103 ploče, dakle 543 stećka. Neodređenih stećaka, o kojima sam dobio samo izvještaje, ima 50 i ti su bez ornamenta. Svega dakle 593. Od 124 sarkofaga samo 5-6 nije ornamentirano, sanduka ima od 316 samo 37 ornamentiranih, a ploča 8. Dakle od 593 stećka 169 ih je ornamentirano.

SADRŽAJ PREDSTAVA NA STEĆCIMA

Sadržaj se predstava na sarkofazima ne mijenja mnogo, kao što nije bio ni raznovrstan život ondašnjih ljudi. Zapravo sve predstave i ornamenta imaju narativno značenje. Oni prikazuju život i funkciju društvenu i koji događaj iz života pokojnika. Već samo ekonomsko stanje nije dopuštalo siromašnjima, da podignu sebi bolji i veći stećak, to su mogli jedino imućniji. Pa napokon samo su vlastela i ostavljala spomen o sebi. Narodne pjesme pjevaju o vlasteli, a i Kačić mari pjevati samo o plemićima. Kao što nadgrobni natpis nije sud ni čuvstvo pokojnika, već volja njegove rodbine, da ga ovjekovječi, tako i tu predstave na stećku prikazuju ono, što su htjeli potomci sačuvati o svojim predcima. Gospoda su lov lovila, viteške igre igrala, vojevala i po kulama rujno vince pila. Kako je taj život većinom bio jednoličan kod niže vlastele, tako su jednolični i prizori toga života na stećcima. Ipak i uz malu njihovu umjetničku vrijednost oni su vrijedan dokumenat onoga doba.

Ne kažem, da simboli i predstave na stećcima nisu možda bližeda reminiscencija na negdašnje pogrebne običaje, koji su negda imali svoje značenje.

¹⁴ Slade-Šilović Roko, Stećci u okolici Trogira (Strena Buliciana), 1924, str. 689-693.

Dyggve povezuje kolo na stećcima s obrednim plesom na urnama starosjedilaca naših zemalja,¹⁵ a po tom mogli smo s istim pravom prikaz lova smatrati derivatom sa starih sarkofaga. Ali je to malo vjerojatno.

Kad je junak prikazan kao ratnik, a ne kao lovac, onda mu je u desnici koplje, a u ljevici štit. Slobodne ruke i kod konjanika i kod pješaka obično su podbočene (slika 1, 22, 30, 33). Lijepo ilustriraju ondašnje vlasteoske običaje predstave na stećku u Budimiru (slika 4). Konjanik je dojahao, a gospođa je svome »gospodaru« prihvatila konja za uzdu i primila koplje. Taj prizor je prikazan i u narodnoj pjesmi: Mrtvi pohodani:

*Kad su došli do ravne Indije,
Lipo ih je seka dočekala
I prid braćom konje uhvatila.*

ili u pjesmi: Bolani Dojčilo:

*Pa da vidiš bolnoga Dojčila,
Sa megdana doma dvoru ide.
Pred dvorom ga ljuba dočekala
I pod njime konja usprimila.*

Ovako se i prizorima na stećcima obistinjuje narodna pjesma te se jedno s drugim popunjuje.

Kad je konj izgubio svoga gospodara i možda sam se vratio »k bijelome dvoru« i onda ga gospođa drži za uzdu nad grobom gospodarevim (Bunar u Cisti, slika 24).

Jednako narodna pjesma pjeva i o dvobojima:

*Megdandžije ate uzjahaše,
A počera jedan na drugoga.
Kad im koplja na udaru bila,
Obojica koplje otiskoše.*

Na imotskim se stećcima četiri puta prikazuju turniri (slika 28, 39 a, 43): na Velikoj gomili, u Lovreću i dva puta u Lokvičićima kod Pezinih kuća.

Inače su najbrojniji prizori lova na jelene. Ti su dakle prizori nastali, kad je i u Imotskom bilo dosta jelena, ako nije možda lov na jelene samo umjetnički obrazac, koji je došao na nadgrobni spomenik jednako kao na portale crkve. Ili je valjda simbol svakoga drugog lova. Ja bih rekao, da taj lov ima veza sa realnim životom. Lov je bio najmilija zabava i strast sredovječnog feudalca, dapače je to njegovo isključivo pravo i seljaci su morali veliku štetu trpjeti zbog te zabave plemićke. Za lov su upotrebljavali konja za potjeru i pse, da nagone divljač, a onda i sokolove.¹⁶ Konji su prikazani gotovo kod svakog lovačkog prizora osim jednoga, gdje pješak udara jelena mačem. Pas u lovu prikazan je na 6 stećaka, a ptice (soko) samo jedamput. Može se uzeti, da je takvo uredivanje grobnoga kamenja došlo u Imotsku Krajinu iz Bosne, ali opet mogli su »kovači« takve lovačke predstave vidjeti i u Splitu nad ula-

¹⁵ Einar Dyggve, History of salonitan christianity, Oslo 1951, str. 79, 91, 97.

¹⁶ Georg Grupp, Kulturgeschichte des Mittelalters, III. Band, Paderborn 1912, str. 469 i dalje.

zom u zvonik stolne crkve i još i življe i obilatije na portalu crkve Sv. Ivana u Trogiru. Prizore lova voli romanička umjetnost prikazivati i na portalima crkvi.¹⁷

Ništa dakle nije neobično, ako se prizorima lova ilustrira i život pokojnika na stećku. Da je bilo u XIII. stoljeću jelena i u dalmatinskim šumama, osim stećaka svjedoče nam i dokumenti. Barada je našao u trogirskom općinskom arhivu dokumenat iz XIII. st., koji spominje »cervus venatorius«.¹⁸

Pripitomljeni jelen držao bi se u ogradi i tamo bi se namamile košute, a onda bi se ogradna vrata zatvorila i jeleni polovili. U Trogiru u XIII. i XIV. st. meso jelenje bilo je jeftinije od drugoga mesa. Znači, da je bilo obilje jelenja u okolici grada, a po tome pogotovu po Imotskoj Krajini. Dakle prikaze na stećcima imaju svoju realnu podlogu u životnim prilikama ondašnjeg života.

Da je u tome prikazivanju lova na stećcima dosta i manire uz realne životne prizore, možemo zaključiti po tome, što se rijetko prikazuje lov na drugu divljač osim jelena. Jelen je za lovca bio najplemenitiji lov. Prizori lova vrlo su oskudni. Tu nema šume ni potjere ni trubljača. Naravno, kriva je tome klesarska nevještina »kovača«.

SIMBOLI

Malo je slučajeva, da su na imotskim stećcima prikazani znakovi časti pokojnika.

Kule na stećcima u Prološću i Lokvičićima bez sumnje su oznaka vlasteoskog roda, a mač i štit njegova vojničkog staleža.

Naprotiv na stećku kod Sv. Martina od Kruševa (Kaštela) štit sa zvijezdom na njemu, a bez mača, očito je grb.

Polumjesec i zvijezde na imotskim stećcima pojavljuju se relativno mnogo više nego na bosanskim i hercegovačkim, pa u Nikšiću, barem ukoliko su ove opisali Benac i Sergejevski. U jednoj svojoj homiliji Grgur Veliki (svršetkom šestoga stoljeća) spominje mjesec kao simbol umrlosti tijela: »mjesec se u Sv. pismu uzima kao znak propadanja tijela, jer kako on u mjesečnim fazama nazaduje, tako obilježava nedostatak naše umrlosti«.^{18a}

Različan položaj polumjeseca možda označuje fazu mjesečevu, koja je bila, kad je pokojnik umro.

Polumjesec nalazi se u vezi s drugim ornamentima i figurama 26 puta, dok u Radimlji 3, u Olovu 2 puta.¹⁹

Solovjev sluti, da polumjesec s rogovima okrenutim dolje i štap na stećku znači, da je pod tim stećkom pokopan koji djed bogumilski.²⁰

¹⁷ Karaman Lj. Portal majstora Radovana u Trogiru, str. 16.

¹⁸ Barada M., Trogirski spomenici, dio II, sv. 1 (po pismu autora).

^{18a} »Luna autem in sacro eloquio pro defectu ponitur: quia dum menstruis suis temporibus decrescit: defectum nostre mortalitatis designat.« Gregorius Magnus Papa Homiliae de diversis evangelii Lectionibus, str. 3. (Sveuč. Bibl. Zagreb, R. 54).

¹⁹ Benac, Olovo (Srednjovjekovni nadgrobnji spomenici Bosne i Hercegovine), sv. II, Beograd 1951, str. 53.

Benac, Radimlja, str. 31.

²⁰ Solovjev, Jesu li bogumili poštovali krst - (Glasnik zem. muzeja u Sarajevu) 1948, str. 92.

U Imotskoj Krajini našao sam takvih šest polumjeseca, dapače i na stečku s figurom plesačice (Rudežove kuće, slika 37). Nemoguće je, da je toliki broj djedova bio u ovoj krajini, a ni da pod stečkom s figurom plesačice počiva djed. Naravno, treba i ovo uzeti *cum mica salis*, jer uz takav polumjesec nema štapa. Moglo bi se pomisliti, da sam polumjesec u takvom obliku, ali bez štapa, označuje kojega crkvenoga predstavnika nižega reda. Tako se nalaze kod Vrela Cetine dva stečka s polumjesecom okrenutih dolje rogova, a nad mjesecom križ. Tradicija u bližnjem selu sačuvala je uspomenu, da su to svećenički grobovi.²¹ Ipak stećak plesačice kod Rudežovih kuća pobija i to nagađanje, barem za imotske stećke.

I rozete su obilnije na imotskim stećcima nego u Radimlji (3 puta) i Olovu (35 puta).²²

Benac kaže, da se u Olovu rijetko javlja rozeta sama, već obično s drugim motivima.

Kod naših stećaka vrlo je lijep primjerak u Slivnu, gdje su brojne i plastično izradene rozete nanizane oko okomite strane sanduka (slika 52).

Zrakasta zvijezda, kakva se nalazi u Radimlji na spomeniku (br. 10 a, slika 11), urezana je na štitu-grbu kod Sv. Martina od Kruševa.

Krug od pletenog užeta nalazi se u obliku vijenca na tri stečka. Na Velikoj gomili u Cisti na ploči dva su takva vijenca poluplastično isklesana, i to jedan do drugoga na gornjem dijelu ploče (slika 18). U Vinjanima kod Rudežovih kuća na sredini sanduka jedan je vijenac u visokom reljefu (slika 38).

Jedan je na stečku na groblju u Župi, ali uz druge ornamente. Spirale su vrlo česte, ali većinom takve, koje izgledaju kao dvije zavijene grane, što izlaze iz jedne stabljike.

»S – motiv« spirale je rijedak, nalazi se tek na dva stečka. Lozica je obična ili u obliku djeteline. Inače mjesto lozice kleše se u funkciji okvira ili razdjelne linije uže i ponegdje cik-cak linija.

Benac rupe na stećcima uzima za posudice za hvatanje kišnice. Radije bih ih obilježio uljenicama za žižak. Takve su rupe često na starokršćanskim sarkofazima u Solinu.

U Imotskoj Krajini ima ih mali broj, svega na četiri sarkofaga. Čovječju ruku, strijelu i štit s mačem ne smatram ornamentalnim motivima već narativnim sredstvom.

Ruka sama po sebi nalazi se na tri stečka (na groblju u Župi, na Zaranč-ploči u Zagvozdu i u Slivnu). Na groblju u Župi do ruke je i noga.

Na nozi se ne raspoznaju prsti, dok su na ruci jasno odijeljeni. Benac drži, da ruka na stečku obilježava ratnika, ali čemu onda noga? Nije li i tu kakav narativni momenat, da je pokojnik izgubio u boju ruku i nogu?

Vrlo lijep primjerak ruke s mačem u obliku bosanskoga grba predstavlja nam zabat stečka u Lokvičićima (slika 39 a i b). Na fasadi toga stečka prikazan je turnir.

Štit u ruci ratnika negdje je obao pri dnu, a uzdignutih uglova pri vrhu, tako da gornji dio štita prelazi u luk (slika 23). Na jednome sarkofagu na Poljanicama u Bisku, čovjek drži desnicom za gornji ugao štit, iza kojega prolazi

²¹ Po usmenom saopćenju S. Gunjače.

²² Benac, Radimlja, str. 31., Olovo, str. 52.

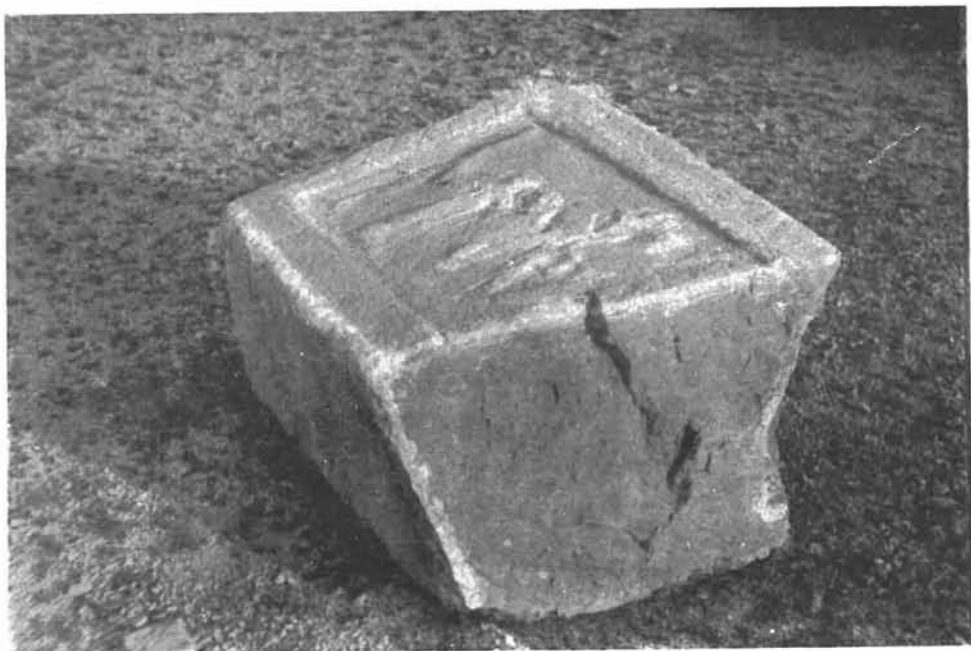
Sl. 1. Budimir, muška figura u dugoj halji drži križ

Sl. 2. Budimir (Pisak) Steljci, prizor iz lova

Sl. 3. Budimir (Pisak), dva konjanika gone jelena

Sl. 4. Budimir (Pisak), konjanik s kacigom ili oštruljicom kapom. Ženska figura prihvatila koplje i drži konja za uzdu

Sl. 5. Budimir (Pisak), izduben križ u medaljonu završava kružićima (križ u sunčanom krugu)

Sl. 6. Budimir (Pisak), križ kojemu krakovi završavaju kuglicama

Sl. 7. Pišet

Sl. 8. Pišet, otvoreno kolo. Prizor uokviren četirma letvama

Sl. 9. Pištet, učelak nad grobom

*Sl. 10. Cista (groblje), jakim letnama uokviren
prizor lova. Glava i prednja noga konja
označuju jak pokret*

Lovre Katić: Stećci u imotskoj krajini

Sl. 11. Cista (Zadužbina), dva konjanika progone košutu. Pas nenaravno prikazan pod košutom

Sl. 12. Cista (Zadužbina), dvije zmiје plaze u diagonalnim pravcima

Sl. 13. Cista (Mala gomila), polumjesec u visokom reliefu na praznoj plohi

Sl. 14. Mala gomila: Stećak s jako profiliranom strehom i s lozicom od spirala

Sl. 15. Cista (Mala gomila), Narozan stalak

Sl. 16. Cista (Mala gomila). Primjerak narozanog stupca, koji dijeli fasadu u dva polja

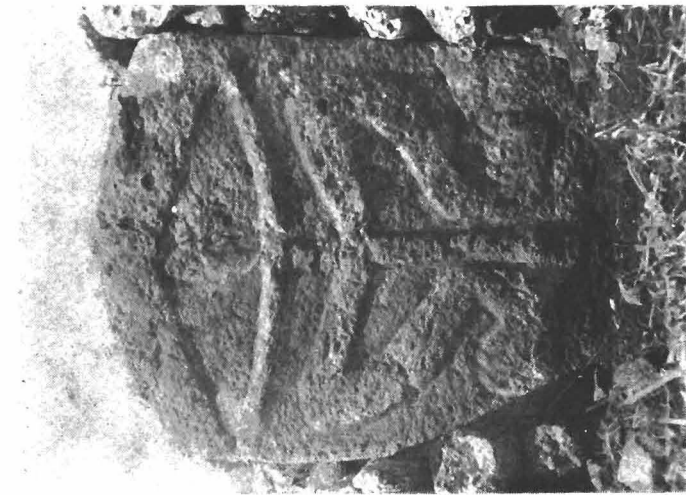
Sl. 17. Cista (Velika gomila). Križ u kvadratu upisan

Sl. 18. Cista (Velika gomila). Dva užeta u obliku vijenca

Sl. 19. Bisko (Poljanice). Žbunjevi drača na malim tumulusima

Sl. 20. Cista (Velika gomila). Stiliziran ljiljan, u gornjem dijelu prelazi u križ

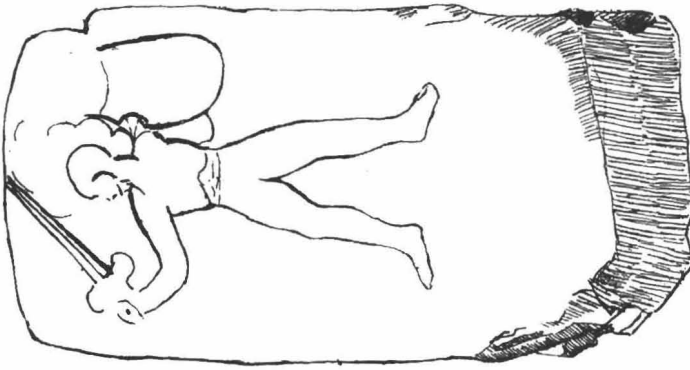

Sl. 21. Cista (Velika gomila). Stilizirani ljiljani, jedan u drugome

Sl. 22. Cista (Velika gomila). Figura čovječja nenaravno tankih nogu i ruku, a i struka.

Lovre Katić: Stećci u imotskoj krajini

Sl. 23. Cista (Velika gomila), Čovjek
s mačem i štitom

Sl. 24. Cista (Banar kod Velike gomile),
Ženska figura drži konja za uzdu,
Gospodar je pod zemljom u grobu

Sl. 25. Lovreć. Čatruja ograđena stećcima

Sl. 26. Lovreć. Žene u kolu, ožgor polumjesec s dolje okrenutim rogovima

Sl. 27. Lovreć (Markuzina ograda). Stilizirani ljiljan prelazi u gornjem dijelu u križ

Sl. 28a. Lovreć (Stećci, Mramorni). Turnir. Stećak nije dovršen. Natpis nečitljiv

Sl. 28b. Lovreć. Kao i 28a, ali s druge točke gledan

Sl. 29. Lovreć. Lov, u gornjem uglu križ

Sl. 30. Lovreć (Stećci, mramorni). Vrlo loše izrađen prizor lova

Sl. 31. Lovreć (Mramori). T. zv. Jerusalemski križ, osobito poznat u heraldici

Sl. 32. Lovreć (Mramori). Učelci i jedan križ nad grobovima u blizini stećaka

*Sl. 33. Studenci (Zvizda). Prizor iz lova. Konjanici i pješaci.
Stražnji konjanik ima oštrljatu kapu*

Sl. 34. Proložac (Potok Suvaja). Jako profiliran krov i reliefan ljljan. Kule s krušnitom na fasadi nisu se mogle fotografirati

Sl. 35. Proložac (Meterove kuće – Lug). Rimska grobnica na svod

Sl. 36. Vinjani (Rudežove kuće). Kolo, križ, s druga dva, koji se dižu na poprečnom kraku

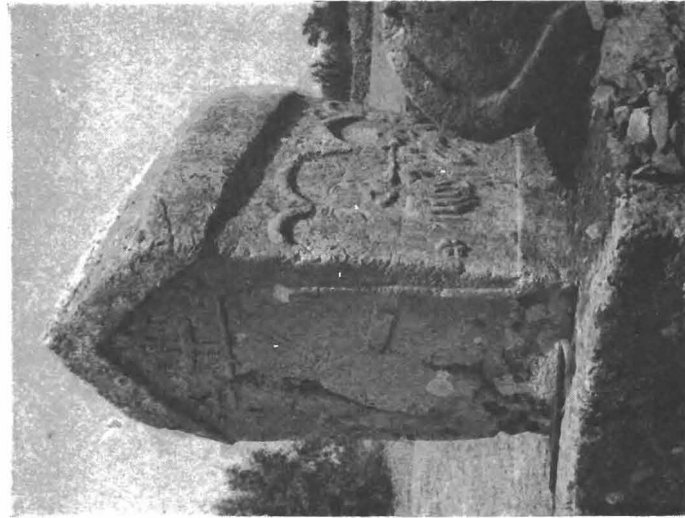

Sl. 37. Vinjani (Rudežove kuće). Elegantna figura plesačice

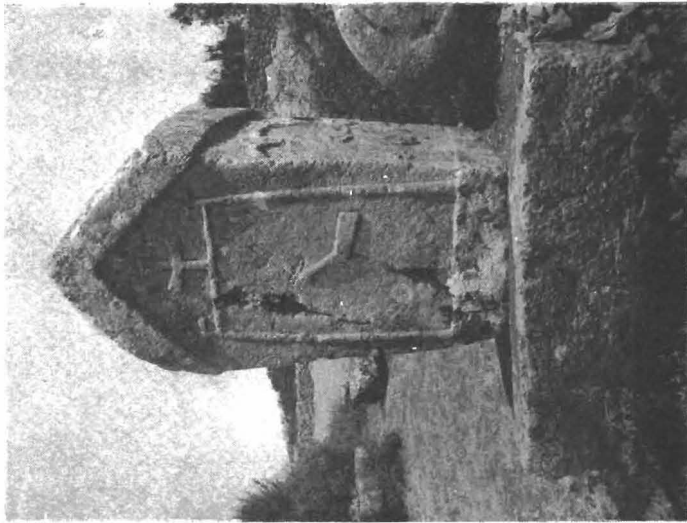

Sl. 38. Vinjani (Rudežove kuće). Uže u obliku vijenca

Lovre Katić: Stećci u imotskoj krajini

Sl. 39a. Lokvičići (Pezine kuće). Turnir na fasadi

*Sl. 39b. Lokvičići (Pezine kuće). Turnir na fasadi
na zabatu ruka s mačem i tri križa*

Sl. 40. Lokvičići (Pezine kuće). Kula sa zupcima. Konj bez konjanika. Kolo

Sl. 41. Lokvičići (Pezine kuće). Konjanik s mačem. Prsluk označen crtama. Tako i griva konjska

Sl. 42. Lokvičići (Pezine kuće), Konjanik i spirale

Sl. 43. Lokvičići (Pezine kuće). Dvije veće i dvije manje arkade od užeta. Prikazan turnir i dvije žene, koje uzbuđeno uzdignutih ruku očekuju svršetak turnira

Sl. 44. Lokvičići. Na istome stećku sl. 43 druga strana. Lov, Griva konjska i prsluk jahača označeni crtama kao kod br. 43 i 42. Valjda djelo istoga kovača, stećak 42 i ovaj (43 i 44)

Sl. 45. Lokvičići (Berinovac) Stiliziran ljljan

Sl. 46. Lokvičići (Berinovac – Grebašnik)

Sl. 47. Lokvičići (Grebašnik u Berinovcu). Vitica pravilno izradena

Sl. 48. Lokvičići, Berinovac (Novine). Na zabatu križ s kružićima

Sl. 49. Berinovac (Novine). Stilizirano stablo s krugovima

Sl. 50. Slivno Ravno. Stećci s učelcima

Sl. 51. Slivno Ravno. Stećci s učelcima

Sl. 52. Slivno Ravno. Stećci poredani

Sl. 53. Slivno Ravno. Čovječja ruka, kolo

Sl. 54. Slivno Ravno. Na pobočju sanduka rozete u visokom reljefu

Sl. 55. Zagvozđ (Grobļje). Kolo

Sl. 56. Zagvozđ (Vukov greb). Pješak progoni dva jelena

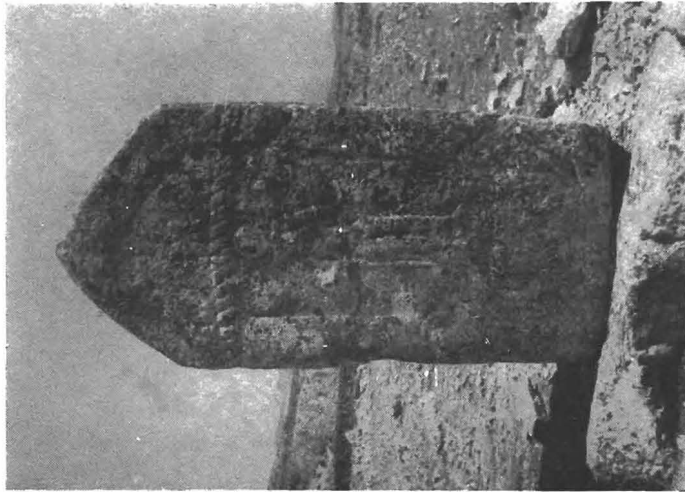

Sl. 57. Zagvozđ (Vukov greb). Neukusne spirale po krovu sarkofaga

Sl. 57a. Zagvozđ (Vukov greb). Mač u koricama s neobičnim balčakom

Lovre Katić: Stećci u imotskoj krajini

*Sl. 58a. Bisko (Poljanice). Čovjek desnicu
s mačem spustio niz bedro, u lijevici digao
križ*

*Sl. 58b. Isti stećak kao pod br. 58a. Bisko
(Poljanice). Stiliziran križ*

Sl. 59. Bisko (Groblje). Antropoidan križ. Lik čovječji na njemu ne vidi se, jer se i u prirodi teško raspoznaje

Sl. 60. Kotlenice (Perića groblje). Križ na pseudo-stečku

Sl. 61. Kotlenice (Perića groblje). Učelak na grobu

Sl. 62. Sv. Spas. (Među ostalima ističu se tri najveća stećka)

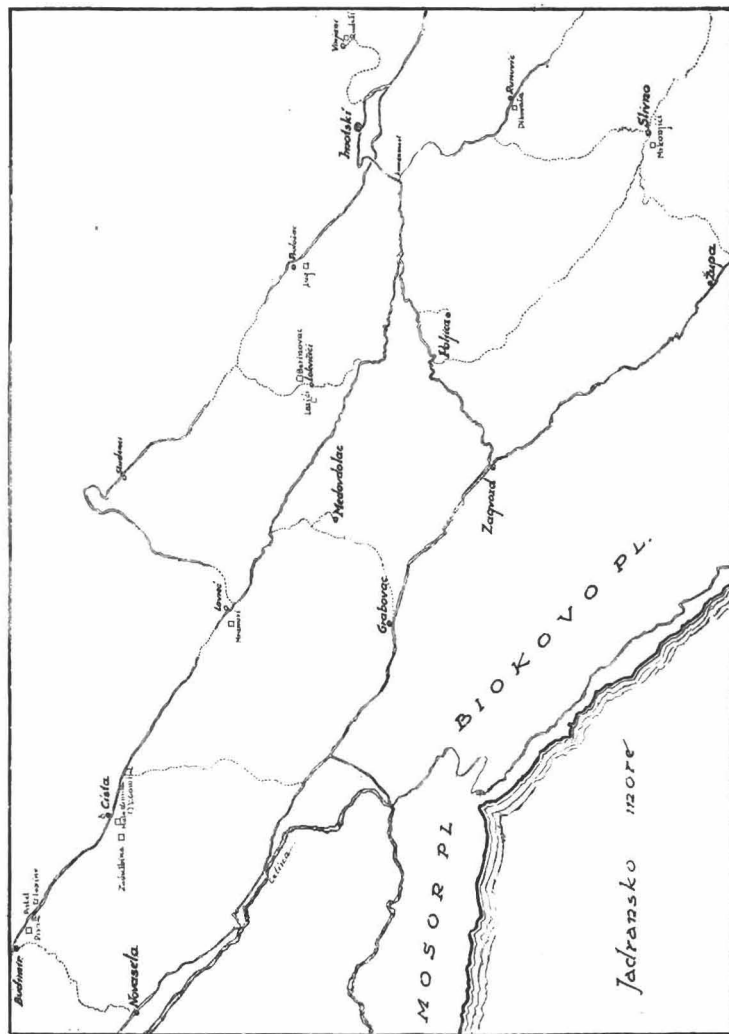

Sl. 63. Most preko Cetine napravljen od stećoka

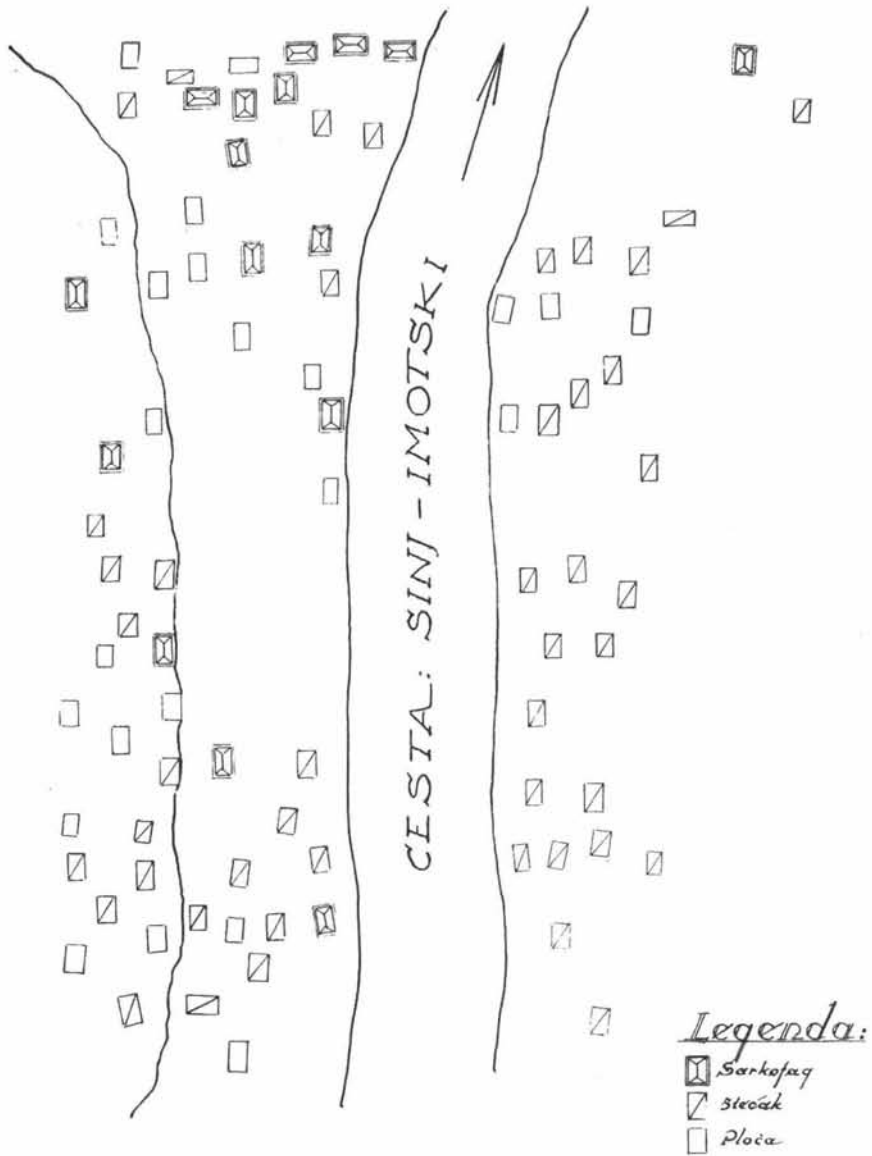

Sl. 64. Grob Lovrina Paraća u Solinu u obliku stećka iz god. 1763. Na ploči su uklesani štap i sablja, znakovi časti harambaše

Lovre Katić: Stećci u Imotskoj krajini

Nalazište stećaka u Imotskoj krajini

Raspored stećaka na Velikoj gomili u Cisti

mač. Štit je četvrtast, a gornji uglovi uzdignuti i zaobljeni. Tu su također na drugome stečku prikazane dvije žene i muškarac u kolu.

Muškarac drži desnom rukom četvrtast štit, iza kojega također prolazi mač. Mač i štit u obadva slučaja jednako su veliki kao ljudska figura.

Mačevi su jednaki kao i na bosanskim stećcima, osim pokojega na pr. kod Vukova greba (slika 57).

Neobičan je motiv vijugastih zmija na stečku kod Zadužbine u Cisti. Zmije nisu same, već su popraćene drugim motivima: dvjema rozetama i dvjema križevima. Na Velikoj gomili u Cisti na sanduku prikazan je čovjek, a ispod lijeve mu ruke gmiže zmija. Wilke uzima dvostruku zmiju za simbol smrti, t. j. dušu pokojnika.

I Solovjev drži, da zmija na stečku »verovatno ima simboličan značaj«.²³ Štap na stečku (Pisak br. 3, Velika gomila u Cisti br. 6 i 7) bez sumnje je znak, da je pokojnik za života nosio kakvu čast i vlast. Najčešće je štap udaren na stečke u Cisti, što bi značilo, da je ona bila neko sijelo vlastodržaca.

U Solinu kod crkvice sv. Nikole još se opažaju ostaci nekropole sa stećcima. To su same ploče, no među njima se ističe jedna grobnica sazidana u formi sanduka, ali ispunjena. Pokojnik ne počiva u tome sanduku, već pod njim u grobu. Grob je Lovre Parača, koji je umro 1763. od kužne bolesti, i kako nije mogao biti pokopan u Vranjicu u župskoj crkvi, položen je tu u staro groblje, a nad njim podignut spomenik u obliku stećka. Grobnica je pokrivena pločom, na kojoj je uklesana sablja i štap. Nad grobom je kao učelak usađen križ, s jedne strane na njemu natpis, a s druge strane urezan polumjesec. Takav je križ i u Lugu, u Prološću, s polumjesecom. Natpis kaže, da je Lovro Parač bio seoski harambaša, a to znači za mletačke vladavine civilni i vojnički časnik. Oznake tih časti bile su udarene na grob: štap i sablja. Eto koliko dugo živi tradicija sa stećaka, sve do XVIII. st. Luk sa strijelom nalazi se uklesan na jednome stečku na Velikoj gomili u Cisti, na Pisku (stećci br. 3), u Budimiru i jedan kod Sv. Spasa na vrelu Cetine. Barjakom nije označen nijedan stećak.

Marun spominje jedan stećak u Uzdolju kod Sv. Luke (Kosovo polje kod Knina), na kojem je bio urezan krstaš barjak, i kaže: »Na žalost i ovaj rijetki primjerak u posljednje vrijeme bio je uništen po običaju, kako se zadnjih decenija u svim našim krajevima takovi časni spomenici, kao naumice uništavaju«.²⁴ Križ je rjeđi na bosanskim stećcima.

Za Olovo Benac kaže: »Relativno česta upotreba krsta kao ornamentalnog motiva također je karakteristična za stečke olovskog kraja«.

U Radimlju od 133 nadgrobna spomenika 63 su ornamentirana, a od ta 63 samo 11 spomenika imaju križ.²⁵

U Nikšiću »Na nikšićkom groblju ima samo dva krsta i to kasnijega doba, t. j. već iz turskog doba«.²⁶

Čiro Truhelka postojano je isticao, da na stećcima nema nikakvih aluzija na bilo koji vjerski motiv. Tu nema simbola, pa čak ni križa. »Ako križ i nala-

²³ Solovjev, Jesu li bogomili poštovali krst? – (Glasnik zem. muzeja u Sarajevu) 1948, str. 91.

²⁴ Marun, o. c., str. 273.

²⁵ Benac, Radimlja, str. 32.

²⁶ Sergejevski, o. c., str. 5.

zimo redovito u početku natpisa, on tu ima tek konvencionalno značenje tadašnje pismenosti, koja početak teksta obilježava križem.²⁷

I Solovjev piše: »Ponekad se javlja znak krsta, ali u vrlo skromnom obliku i malom broju«.²⁸

Mimo sve ovo i ne obazirući se, da su Benčeve radnje o Radimlji i Olovu opovrgle pisanje Truhelke i Solovjeva, može se utvrditi činjenica, da na imotским stećcima znak križa ne samo nije rijedak, već naprotiv je čest i u različnim varijantama. Od svih ornamentiranih stećaka gotovo svaki treći ima taj znak.

Križ se ovdje javlja:

1. kao manji ili veći jednakokraki (grčki) križ,
2. križ s duplim donjim krakom (latinski),
3. crux hastata, t. j. kakav se nosi u procesijama,
4. križ, kojemu vrhovi krakova prelaze u krugove,
5. križ označen s pet rupa poredanih vertikalno i horizontalno,
6. svastika (Hackenkreuz),
7. križ stiliziran od grana stabla ili petlja,
8. jedan slučaj ljljana t. zv. crux gemina,
9. križ sv. Andrije kao slovo x (u Župi Biokovskoj 3 puta),
10. ivanovački ili malteški (u Vinjanima).

Za ivanovački križ na stećcima možemo pomišljati, da su ga i po Bosni i po Imotskoj Krajini »kovači« upoznali na odijelu vranskih ivanovaca, kojih je prior Paližna bio saveznik bosanskih kraljeva, i velikaša, ali se nalazi često i na starokršćanskim objektima.

Od svih ornamentiranih stećaka (169) nosi križ 50, svastiku 1 (i tri zajedno s križem) i k tome nad grobom su usadena dva kamena križa (Lovreć i Lug u Prološću).

Najinteresantniji su slučajevi:

1. Čovjek u dugoj (poput ženske) haljini, koja seže do tla, podbočio se lijevom rukom, a desnicom drži križ veći od sebe, širokih krakova urešenih u obliku riblje kosti. Gornji krak križa manji je od drugih triju (slika 1).

2. Na Velikoj gomili u Cisti na jednome sanduku čovjek bez duge haljine drži u desnici križ, a lijevu ruku svinuo je prema boku. I ovaj je križ urešen u obliku riblje kosti.

3. Na istome mjestu drugi je sanduk. Na njemu je prikazan čovjek bez duge haljine. Drži procesionalni križ urešen u obliku riblje kosti, a kopljište križa narozano je paralelnim crtama.

4. Izvan Imotske Krajine nalazi se stećak sličan stećku pod br. 1 u Strmendocu kod Trilja. Sarkofag-stećak je u blizini Mladinovih kuća. Na njemu je figura čovjeka s dugom haljinom. I taj lijevom rukom drži križ s dugim donjim krakom, ali na ovome je stećku-sarkofagu prikazan prizor iz lova.

²⁷ Ć. Truhelka, o. c., 633.

²⁸ Solovjev, Jesu li bogomili poštovali krst? – Glasnik zem. muzeja u Sarajevu 1948, str. 91.

Uz križ postavljeni su na ove stečke i drugi ornamenti: lozica, zvijezde, polumjesec.

Najjače je istaknut križ na stečku-sarkofagu na Poljanicama u Bisku. Na užoj strani stečka prikazan je pješak u svjetovnom odijelu. Desnicu je svinuo uz bok i drži mač uz nogu, a lijevom rukom uzdigao je visoko križ kratkih, ali širokih krakova (slika 58). Na tome istome stečku nalazi se križ neobične forme. Tri gornja kraka prelaze u romb (slika 58 b).

Držim, da je nosač križa u dugoj haljini član klera, ali u tri ostala slučaja bez sumnje su svjetovnjaci, posebice onaj na Poljanicama.

Ti križevi nisu uresni motivi, već označuju životnu funkciju pokojnika ili njihovu djelatnost.

Osobito su istaknuti križevi u Lokvičićima, gdje se na stečku s turnirom na užoj strani nalaze tri. Na Lovreću je također jedan sarkofag sa tri vrlo plastična križa na zabatu.

U Vinjanima ističu se tri stilizovana križa ispod kola, koje igra pet žena. Onaj turnir s tri križa možda je aluzija na kakve krvave epizode u ovoj krajini.

Križ sam po sebi kao učelak nalazi se samo u Lovreću i Prološću nad imotskim grobovima, dok je drugdje češći. U Strmendocu kod Trilja na »Krolinim grepčinama« našao sam tri takva rustično izrađena križa i jedan fragment četvrtoga. U blizini, u Kosmašu, na putu k Žaperovim kućama opet su dva. Ima ih i u groblju u Bisku (slika 59) (1), ispod Kotlenica na »Perića groblju« (2) (slika 60).

Križ na groblju u Bisku ima antropoidan oblik. Na njemu je prikazan čovjek, koji pruža jednu ruku prema lijevom kraku križa, a drugu je podbočio. Figura se čovječja na slici ne opaža.

Uz križeve na »Perića groblju« nalaze se i učelci (slika 61). Na križevima i učelcima vide se zvijezde i polumjeseci.

Tako velik broj križeva nije bio poznat na dosada opisanim nekropolama, te je za Imotsku Krajinu značajan i jedinstven.

Simboli na stećcima na primorju

Primorski stećci u Dalmaciji ponešto variraju svojom ornamentikom.

Ovdje ću spomenuti jedan stećak, koji se jedini nalazi u Gatima (u Poljicima), a nije na svome prvotnome mjestu, već je upotrebljen kao ploča preko vodnog jarka uz put. Odakle je donesen, nisam mogao konstatirati. U blizini je crkve i staro groblje, ali u njemu nema stećaka.

Ovaj je stećak vrlo zanimljiv, jer veže običaje i predstave imotskih i bosanskih stećaka s predstavom na primorskim grobovima. Nažalost zbog nedostatka svijetla, bio je već suton, nije se mogao fotografirati.

Na ploči je prikazano vrlo živo kolo. Figure prikazane u poskoku. Četiri su muške i jedna ženska figura. U gornjem desnom kutu uklesana je motika, a pod njom polumjesec s rogovima dolje okrenutim i pod njim osmokraka zvijezda.

Motika na stečku jasno nam kazuje, da je pokojnik bio zemljoradnik. I na grobovima po crkvama u Kaštelima, na Poljudu u Splitu i u Slatinama na otoku Čiovu, vidio sam uklesan kosijer. Kolo i polumjesec, pa forma stećka

jasni su znaci vremenske, a i idejne povezanosti s ostalim stećcima u Dalmaciji, a motika, oznaka težačkog staleža, povezana s ostalim pojavama na stećku dokazuje, da su i bogatiji seljaci dizali sebi stećke nad grobom. Naravno, mjesto nalaza ovoga stećka, Kneževina poljička, ublažuje nešto tu tvrdnju, jer su Poljičani bili plemići i težaci.

Malo koji stećak u primorju ima ornamenat. U tome je pogledu vrlo interesantna nekropola kod *Gospe od Andjela* u odlomku *Gustirna* sela Marine kod Trogira. Ta se nekropola nalazi iza brda, ali nedaleko od mora.

Tu se nalazi oko stotinjak stećaka. Groblje je davno napušteno, ali ipak je ograđeno kamenim zidom, što svjedoči, da je u tome kraju živ pijetet prema grobovima. Stećci su proste ploče i samo nekoliko ih je ornamentirano. Nigdje nema prikaze kola ni lova. Posve naravno, jer u tome krševitom kraju nijesu živjeli feudaleci. Dvije ploče su urešene bistama u reljefu. To je jedini slučaj, da nije tijelo čitavo prikazano na stećku, već samo poprsje. Po svoj prilici to su ženski grobovi. Na jednoj ploči je prikazan luk sa strijelom, a na drugoj alabarda, znakovi kojeg ratnika nižega reda.

Mač se nalazi jednom bez štita, a jednom sa štitom, oblika kao na stećku na Velikoj gomili u Cisti (slika 23). Šest je stećaka urešeno križevima, od kojih je jedan urezan, a drugi u reljefu. Interesantan je stećak sa isklesanim *lemešem* u plitkom reljefu, kao i jedan drugi, na kojem je isklesan kosijer. Takva ornamentiranja slikom poljskoga oruđa srodna su već naprijed spomenutoj slici na stećku u Gatima, gdje je na stećku motika.

I na *novome* groblju u Marini na moru na jednom grobu našao sam prikazan kosijer i lemeš. Ovdje se pokopavaju seljaci već od XVI. stoljeća.

ŽENSKI GROBOVI

Stećci, kako su dosada prikazivani u povijesnoj literaturi, obilježeni su samo kao spomenici nad grobovima muškaraca. Stećak Polihranije-Radaće u Popovu polju i Vukave žene kneza Batića gotovo su izuzetni slučajevi.

Ipak, mislim, dalo bi se s uspjehom nagađati, da nekoji stećci pripadaju pokojnicama.

Stećci-sarkofazi, na kojima se ne prikazuje lov ni megdan, valjda su ženski grobovi.

Tako i oni stećci s vijencem (na Velikoj gomili, u Vinjanima i u groblju u Župi), a pogotovu onaj stećak s likom plesačice u Vinjanima, pripadaju po svoj prilici ženama.

Najvjerojatnije je, da kojoj ženi pripada onaj stećak u Lovreću, na kojem su prikazani najoliki privjesci na polukružnoj krivulji. To su bez sumnje slike đerdana pokojnice. I žena, koja drži konja za uzdu (slika 40.) na sarkofagu bez predstava lova i megdana lik je pokojne udove, kojoj je »kovač« htio istaknuti vjernu službu svome »gospodaru«. Nigdje se ne govori ni o dječjim grobovima. Benac donosi iz Radimlje par stećaka s likom djece.

U Lovreću ima nekoliko malih sarkofaga, jedan bez ikakva uresa. Taj bi mogao pokrivati koje dijete, o kojemu »kovač« nije znao što zabilježiti u kamen.

Veličina grobova pokatkada pada u oči. Većinom su to sanduci, pod kojima počivaju mogućniji ljudi. Gdje nije bilo vještih »kovača«, da istaknu životna djela i slavu pokojnika slikama iz njegova života, tu se uspomena na nj htjela ovjekovječiti glomaznošću kamena nad grobom. Ja sam svratio pozornost čitatelja na nekoje, ali ovdje ponovo ističem tri sarkofaga kod Sv. Spasa. Malo je grobova pod stećcima pretraženo, a taj bi se posao morao izvršiti, jer bi eventualni nalazi rasvijetlili mnoga pitanja o stećcima.

Dr. Gunjača vrši taj posao i postigao je dobre rezultate. Jedan zanimljiv slučaj objasnio je, zašto su onako veliki stećci kod Sv. Spasa.

God. 1939. pod jednim od ona tri velika stećka želio se pokopati jedan seoski gavan.^{28a} Drugi seljaci pokopavaju svoje mrtve pod obične stećke, ali on se htio pokopati pod najveći. Potkopaše pri pokopu glomazni kamen i pročistiše stari grob pod njim, kad li na kosturu nađoše velik vrlo lijep pozlaćen srebrn niz aplika. Neki je bogataš, dakle bio tu pokopan, pa je jasno, da i pod ostalim velikim stećcima leže moćna vlastela. Taj nalaz upućuje nas, da bi trebalo barem ponegdje otkapati grobove pod stećcima, ne bi li se kojim sretnim slučajem bolje riješilo prednje pitanje u vezi sa stećcima. U Cisti, kad su širili cestu kod Velike gomile, našli su pod jednim stećkom jednu naušnicu, ali od straha, da ne udari grad, opet su je zakopali. Očevidad, ondašnji đak, Madunić Ljubo pokušao ju je nacrtati, pa je po tome crtežu sudeći izgledala kao filigranska radnja s jagodom na dnu, dakle nešto kao iz doba X.–XII. st. To spominjem samo mimogreće, jer nisam sam vidio naušnicu. Već Ivan Lovrić u svojim opažanjima na Fortisov putopis spominje, da je kod Sv. Spasa nađeno u jednom grobu na mrtvacu odijelo izvezeno zlatom. Dalje kaže: »Vjerojatno je, i rekao bih sigurno, da su postavljali veće ili manje blokove kamenja nad grob prema dostojanstvu (položaju), koje je pokojnik imao«. ²⁹ Nemajući dobrih majstora, daleko od kulturnih središta, ta vlastela dala su isklesati velike blokove kamenja za svoje grobove, koji su se imali razlikovati od drugih. Analogijom možemo isto tako i na imotskim stećcima približno zaključivati o društvenom položaju pokojnika po ljepoti ili po veličini njegova nadgrobno spomenika.

A siromasi? Ukoliko su se kmetovi i seljaci pokapali u istom groblju gdje i feudalni gospodari (na pr. Cisti, Lovreću, Slivnom), imali su za grobove proste jame, u koje su polagali tjelesa i okruživali ih pločama bedrenicama. Na vrh glave postavio bi se učelak.

Po broju stećaka i po izradi moglo bi se suditi o ekonomskom stanju i napućenosti pojedinih krajeva.

Gradovi Glavaš (negdašnji Lab) i Prozor kod vrela Cetine, kolijevka hrvatskoga plemena Čubranića i njegovih ogranaka Lukačića, Vladavića, Berislavića i dr., imali su najveće groblje u Dalmaciji, a to je posljedica napućenosti onoga kraja. Taj kraj i danas je bogat, premda je davno nestalo šuma

^{28a} Gunjača, Muzej hrv. starina od oslobođenja do danas. – Starohrv. prosvjeta III, serija br. 2, Zgb. 1952. – str. 227–229.

²⁹ Osservazioni di Giovanni Lovrich etc, Venezia 1776, str. 28.

i pašnjaka, koji su se negda tuda prostirali. Napokon i sama lijepa crkva Sv. Spasa i u svojim ruševinama čuva uspomenu, zajedno sa ogromnim stećcima, na blagostanje hrvatske župe Vrhrike. Kraj od Budimira do Lovreća morao je biti šumovit sudeći po lovačkim predstavama na stećcima. Stanovnici kod Rudežovih kuća, sudeći po veličini i izradi stećaka i po štitovima s mačem na stećcima, bili su vojnici i ljudi na položaju. Oni su na uskome prostoru stisli svoje stečke jedan uz drugi.

I steći kod Pezinih kuća u Lokvičićima sa predstavom turnira i kula dobrom izradom svjedoče, da su pod njima pokopani feudinci.

VRIJEME POSTANKA DALMATINSKIH STEĆAKA

Ja držim, da su steći u Dalmaciji nastali za bosanske dominacije. Premda se oni nalaze na nekim starohrvatskim grobljima, ipak nema na njima traga niti degeneriranoj pleternoj ornamentici, što znači, da su nastali, kad se ona već zaboravila, dakle poslije svršetka XII. stoljeća. Poslije turskog osvajanja nestaju. Turci ne postavljaju nadgrobne spomenike u formi stećaka, već u obliku turbeta, a takav se nije našao nijedan u Imotskoj Krajini. Nekoja groblja nazivlju seljaci turskima, ali ta su bez ikakva spomenika. Velik broj stećaka ornamentiran je ljiljanima, što nam dovodi u pamet vladanje Anžuvina u Hrvatskoj, jer oni su imali u grbu ljiljane, a ovaj cvijet su i Kotromanići uzeli u svoj grb. Napokon broj stećaka raste, što je kraj bliži Bosni, a što je dalji, to se tek sporadično javljaju. Imota i Cetina obiluju stećcima, a primorski krajevi tek pokoji imaju.

Već Stjepan Kotromanić upleće se u borbe hrvatskih velikaša Šubića, Nelića i Kurjakovića, pa širi svoju vlast u ovim krajevima. Kralj Tvrtko I. za pobune Hrvata protiv kraljica Marije i Elizabete dopire do vrata Splita zadrživši 1387. god. grad Klis, a onda i Omiš. U njegovoj je vlasti i Vrana i Ostrovica. Vranski protuprior Albert Lacković nije mogao uzeti posjed Vrane »zbog mnoštva i sile bosanskih heretika«,³⁰ kako javlja Splićanima u pismu 25. XI. 1387. Godine 1390. proglasio se Tvrtko kraljem Hrvatske i Dalmacije. I poslije Tvrtka Bošnjaci gospoduju ovim krajevima. Hrvoje 1393. stoluje u Lučanima (gdje su lijepi steći), a god. 1402. u Sinju.³¹ U Imotskom gradu živio je herceg sv. Save Stjepan Kosača, koji je bio gospodar i Prološca.³²

U to doba, po svoj prilici, nastaju steći u Imotskoj Krajini i traju do dolaska Turaka. Za kaštelanska sela znamo, da su se nalazila tamo po sredini između mora i bila Kozjaka. Tu su ostala do prvih provala turskih i tu se još nalaze njihove stare crkvice sv. Martina od Kruševa (spominje se u XIV. st.), sv. Jurja od Podmorja u selu Radunu (X.–XI. st.), sv. Jurja od Žestinja pod Trećanicom. Oko crkvi nazivi polja »šelišća« čuvaju uspomenu na stara sela

³⁰ Lucio, Memorie di Trau, — Venezia, presso Stefano Curti — MDCLXXIV, pag. 334.

³¹ Klaić, Zemlje u kojih obitavaju Hrvati II, str. 154.

Od god. 1388. do 1394. Knin je bio u vlasti bosanskog kralja.

³² Klaić o. c. str. 162, 163.

i naselja, koja su napuštena u drugoj polovici XV. ili u početku XVI. stoljeća. Vlasi i Martolozi u službi Turaka pustošili su ih, pa su se stanovnici spustili k moru ili odselili na otoke. Tada su se pokapali u crkvama u zatvorenim kaštelima. Poslije odlaska Turaka i kad je bilo zabranjeno pokapanje u Crkvama, oni su uspostavili groblja oko sredovječnih crkvice svojih napuštenih selišća. Stećci, dakle, oko onih crkvice nastali su prije provale Turaka, jer za pogibelji od Turaka nije se nitko pokopao oko crkava u napuštenim selišćima, a poslije, kad su Turci izgubili Klis (1649.), nastavio se način pokapanja u zajedničke grobove, kakvi su u uporabi i danas. Dakle otada nisu mogli nastati stećci. To za stećke u Kaštelima i uopće u primorju. Tek koja imitacija nalazi se kao na pr. Paračev grob u Solinu. Da pak nisu iz doba X.–XIII. st. dokazom nam je činjenica, što ih nema na starohrvatskim grobljima oko Sv. Jurja od Putalja i Sv. Marte. Naselje oko Sv. Jurja od Putalja preselilo se k moru već 1392. god., a selo Bijaći opustjelo je u polovini XIV.³³ st. Napokon na stećcima nalazimo slike samo kopalja, mača i luka, a nigdje vatrenog oružja, pa niti handžara i krivošije sablje, dakle i to pokazuje, da su iz doba prije Turaka. Po svemu tome možemo datirati dalmatinske, a time i imotske stećke vremenom XIV. do svršetka XV. st.

Stećci Imotske Krajine svojim brojem, svojim ponekojim osebujnim dekorativnim motivima mogu biti koristan prilog za proučavanje kulturnih, socijalnih i drugih prilika hrvatskoga naroda u doba prije »rasuća Hrvatske« (in desolatione Croatiae) kako piše na jednome grobu u crkvi sv. Ivana u Trogiru.

ZAGLAVAK

S umjetničkoga stajališta gledajući stećke, oni djeluju spontano, oni se mogu u tome porediti s narodnom pjesmom. Izrađeni sirovo, ali ponegdje s dobrom umjetničkom zamisli, djelo su darovitih majstora, koji nisu imali snage izraditi svoju zamisao, jer su bili bez škole. U tome narodna pjesma i stećci idu uporedo, prikazuju život svoga vremena, samo što je narodni pjesnik lakše mogao obraditi umjetnički svoj siže nego li nevješti »kovač«. Produkt su iste sredine i imaju u svome rodu umjetnosti uvijek ista pomagala.

Na kraju hoću da istaknem žalosnu činjenicu, kako su vremenom mnoge nekropole stećaka nestale, a neke se prorijedile. Bez ikakva razumijevanja stećci se razbijaju, upotrebljavaju za zidove oko oranice, za gradnju i različite druge svrhe. Eklatantan je primjer, koji se daje i slikom prikazati, most u blizini vrela Cetine. Most je napravljen od samih stećaka (slika 63). To rušenje i uništavanje počelo je već u XVIII. stoljeću.

Skrajnje je vrijeme, da se zaštite stećci od daljega uništavanja, jer će ih inače brzo nestati, a s njima jedan važan dokumenat narodnog života i kulture u staroj hrvatskoj župi Imoti, a i Cetini.

³³ Lucio: Memorie di Traù, str. 271. (kod Perojevića).

RÉSUMÉ

(*Imotska krajina*)

La «Krajina» (Marche) d'Imotski abonde en monuments historiques et pré-historiques illyriens, romains et croates. Les plus marquants parmi ces monuments sont les «stećci» (pierres tombales) répartis sur toute l'étendue de la région. L'auteur les a étudié depuis assez longtemps, en parcourant à plusieurs reprises le territoire de la Krajina d'Imotski, et c'est ici qu'il résume les résultats de ces études.

Il commence par donner la description des pierres tombales des localités suivantes: Budimir, Biorine, Cista, Lovreć, Studenci, Proložac, Vinjane, Lovkičiči, Podbablje (Runović et Dikovača), Poljica Imotska, Slivno, Zagvozd, Župa Biokovska, Grabovac, Medovdolac. Ensuite, il compare ces «stećci» avec les pierres tombales de la région de la Cetina, partiellement aussi avec celles de Poljica, de Kaštela et des environs de Trogir (Seget et Marina). Les «stećci» de la Krajina d'Imotski ne sont pas particulièrement nombreux, l'auteur n'en avait pu dénombrer que 593, alors qu'à la source de la Cetina, près de Sv. Spas, un seul cimetière en contient 726. Les pierres tombales d'Imotski se trouvent le plus souvent le long des routes actuelles, celles-ci étant tracées sur les vestiges des routes romaines. Par conséquent, ces «stećci», ne se trouvent pas dans des contrées inhabitées, mais plutôt en proximité de localités, par endroits même ils sont entourés de maisons, — fait qui témoigne de la continuité de ces localités à travers l'histoire. Quelquefois, ces pierres tombales sont érigées sur des amas préhistoriques, sur des emplacements attribués par la tradition à d'anciennes églises («*crkvište*»), voire même tout près de églises. Mais il y en a aussi d'isolées désignant un tombeau unique, tel que «*Vukov greb*» à Zagvozd. Presque toutes ces pierres sont aujourd'hui dépourvues d'inscription, à l'exception de celle de Blagojev grob, à Lovreć, qui garde son inscription, illisible du reste. Certaines de ces tombes sont attribuées par la tradition populaire à des personnages non identifiés: Mladenkin grob (tombe de la jeune mariée) à Trilj (Vedrine), Lovrin grob à Dikovača, Maglića grob à Tijarica.

Les «stećci» sont de forme et de grandeur diverses: plaques simples, caisses grossières, sarcophages avec ou sans socle. La grandeur de la tombe est fonction du rang social occupé par le défunt.

Les «stećci» sont pourvus de divers ornements: symboles préhistoriques (serpent, spirale), vigne romaine, figures humaines, scènes de chasse, ronde, croissant, étoiles, rosaces, lys stylisés. Les figures humaines sont représentées d'une manière schématique, le plus souvent sans indication de costume, du visage ou de ses parties.

Les plus intéressantes sont les scènes de tournoi et de danse. Toute cette figuration a été exécutée dans une pierre calcaire grossière, par des maîtres «forgerons» du village. On y trouve parfois une bonne idée, voire même une bonne exécution (au moins partielle), ce qu'on peut dire par exemple de la danseuse de la pierre tombale de Vinjani (v. ill. 37) dont le corps et le mouvement sont représentés avec une certaine élégance.

Toutes les scènes qui figurent sur ces monuments représentent la vie domestique des seigneurs féodaux du pays, telle que nous la dépeint aussi la poésie nationale croate de l'époque. Ainsi, nous y voyons une dame accueillant un guerrier devant le château et se chargeant de son cheval et de sa lance. Les »stećci« en forme de sarcophage sont tous ornements: sur 124,5 à 6 seulement ne le sont pas. Mais en dehors des sarcophages tous les autres »stećci« sont au plus sans ornements.

La figuration de ces »stećci« possède également une valeur documentaire quant aux conditions sociales et économiques des temps où elle a été exécutée. Les scènes représentant la chasse au cerf sont sans doute autant de témoignages de l'existence à cette époque, en Dalmatie, de forêts aussi bien que de cerfs. Ceci d'ailleurs nous est confirmé aussi par des protocoles judiciaires de Trogir.

L'auteur situe l'origine des »stećci« de la Marche d'Imotski dans une époque s'étendant du XIVe à la fin du XVe siècle, et il l'attribue à l'influence exercée par la domination bosniaque sur cette région.

L'auteur conclut en déplorant que beaucoup de ces pierres tombales aient disparu avec le temps, étant utilisées par les paysans comme pierre de construction.